

INNEHÅLL

ORGELFESTÅR 2015 – SCHIÖRLIN-ORGELN I RAPPESTAD 200 ÅR – AXEL UNNERBÄCK	3
ÖVERSIKTSPROGRAM	4
ORGLARNA – DISPOSITIONER OCH UTVECKLING	8
<i>Ekebyborna kyrka</i>	8
<i>Gammalkils kyrka</i>	10
<i>Herrberga kyrka</i>	14
<i>Rappestads kyrka</i>	16
<i>Skällviks kyrka</i>	18
<i>Slaka kyrka</i>	20
SCHIÖRLIN-ORGELN I SLAKA KYRKA – AXEL UNNERBÄCK	22
<i>Tryserums kyrka</i>	23
<i>Vadstena slottskyrka</i>	25
<i>Vårdsberg kyrka</i>	27
<i>Västervik S:ta Gertrud</i>	30
<i>Åtvidaberg, gamla kyrka</i>	33
<i>Östra Ryds kyrka</i>	35
<i>Östra Skrukeby kyrka</i>	37
ETT ORGELBYGGERI I CENTRUM – NICLAS FREDRIKSSON	39
ORGELBYGGARNA OCH DERAS VERK – NICLAS FREDRIKSSON	49
<i>Orgelbyggarna och deras verk</i>	49
<i>Arkitektur</i>	58
<i>Mensurering</i>	61
<i>Tonhöjd, lufttemperatur och ljudhastighet</i>	61
<i>Schiörlin-temperering</i>	62
LITTERATUR	65

Informationen är sammanställd
av Niclas Fredriksson genom den
ideella föreningen OLIVA,
Organeum i Linköping och Vadstena.

Informationen finns tillgänglig via
Linköpings stifts hemsida och uppdateras:
<http://svenskakyrkan.se/linkopings-stift/orgelfestaret-2015>.

Version 2015-04-20.

För mer information och synpunkter, kontakta gärna
stiftsantikvarie Niclas Fredriksson, 013-24 26 78,
niclas.fredriksson@svenskakyrkan.se.

Schiörlin-orgeln i Rappestads kyrka 200 år.

Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2013-01-30.

Orgelfestår 2015 – Schiörlin-orgeln i Rappestad 200 år – Axel Unnerbäck

Pehr Schiörlin-år 2015¹

Under år 2015 uppmärksammas vår berömde östgötaorgelbyggare Pehr Schiörlin, som avled för 200 år sedan, just när den stora orgeln i Rappestads kyrka stod under byggnad. Pehr Schiörlins läromästare var Jonas Wistenius, som kring 1740, efter 12 års utlandspraktik, hade etablerat sig i Linköping. Schiörlin blev hans gesäll och kompanjon, och när mästaren avled 1777 tog han över verkstaden. Han byggde närmare 70 orglar, därav flera med två manualer och pedal. Hans orgel i Gammalkil sades vid avsyningen 1806 vara den största som dittills hade byggts i någon svensk lantkyrka och den står än i dag som ett av de allra bästa och mest berömda av våra bevarade orgelverk från klassisk tid.

Total finns 15 av hans orglar bevarade i spelbart skick, vartill kommer några magasinerade verk som väntar på sin förhoppningsvis kommande restaurering. Schiörlin var högt respekterad av sin samtid. Hans goda namn har aldrig blivit glömt och den hantverksmässiga kvalitén i hans orglar har gjort att de i ovanligt stor utsträckning stått emot både tekniska påfrestningar och senare tiders trender och förändringskrav.

Märkesåret 2015 kommer att uppmärksamma Schiörlin och hans livsverk på olika sätt genom utfärder till orglar av Schiörlin och Wistenius, konserter, föredrag och kanske något symposium. Den 200-åriga Rappestadsorgeln kommer självklart att uppmärksammas speciellt.

För organisationen svarar en arbetsgrupp inom Linköpings stiftskansli och Föreningen OLIVA, Organeum i Linköping och Vadstena, som hoppas på uppslutning från församlingar som är lyckliga nog att äga en Schiörlin- eller Wisteniusorgel. Redaktionen för Orgelforum planerar nr 3/2015 som ett temanummer kring Schiörlin och Östgötaorgelbyggeriet och välkomnar bidrag som belyser och berikar bilden av Schiörlin och hans betydelse i vårt kyrkomusikaliska kulturarv.

¹ Texten tidigare publicerad under rubriken "Aktuellt i orgelsverige" (s. 8) i *Orgelforum* 4/2014 utgiven av Svenska Orgelsällskapet, och återges här med författarens och redaktörens för *Orgelforum* medgivande (dec. 2014 resp. 2015-01-08).

Översiktsprogram

Söndagar	Rapepestads kyrka:	mässa, i maj-september 2015 dock utan Schiörlin-orgeln som repareras.
Februari		
sö 1 feb kl. 18.00	Vårdsbergs kyrka:	Wistenius 1761/2014, orgelkonsert Henrik Alinder
sö 22 feb kl. 17.00	Slaka kyrka:	Schiörlin 1783, orgelkonsert Staffan Krafft
Mars		
sö 1 mar kl. 18.00	Östra Skrukeby:	Schiörlin 1794, orgelkonsert Fredrik Zander
sö 15 mar kl. 11.00	Slaka kyrka:	Schiörlin 1783, "Kleine Orgelmesse" av Joseph Haydn, orgel Jonas Lundblad, sopran Marie Rosenmir och Skeda-Slaka kyrkokör
sö 29 mar kl. 10.00	Rapepestads kyrka:	Mässa med barnkör och barngrupp, präst Magreth Gårdelöf samt orgel Johan Andersson och Gösta Nylund.
	- kl. 10.00	
	- efter mässan	Axel Unnerbäck: Orgelbyggare Pehr Schiörlins verk och liv samt studiebesök på läktaren med visning av Schiörlin-orgeln från 1815.
April		
sö 12 apr kl. 19.00	Gammalkils kyrka: "Psalternas väg" med domprost em. Per-Olov Nisser och orgel Per Högberg med Nykil-Gammalkils kyrkokör	
lö 25 apr	Orgeltur I: En- och tvåmanualiga åttafots-orglar av Schiörlin	
	Visning och presentation av orglarna. Fil. dr. Axel Unnerbäck berättar och kyrkomusiker Martien Riesen, Östra Vikbolandet pastorat spelar.	
	- kl. 09.30–11.00	Slaka kyrka: Schiörlin 1783
	- kl. 13.00–14.30	Gammalkils kyrka: Schiörlin 1806
	- kl. 16.30–17.30	Rapepestads kyrka: Schiörlin 1815
	- kl. 18.00–18.45	Rapepestads: helgsmål, orgel Johan Andersson
Maj		
fr 1 maj	Vadstena slottskyrka:	Slottets dag, 3 x 30 minuter, orgel Göran Grahn
lö 30 maj	Orgeltur II: "WSS-tur",	Wistenius-, Strömblad- och Schiörlin-tur
	- kl. 09.30–11.00	Skällviks kyrka: Wistenius 1762
	- kl. 13.00–14.30	Östra Ryd kyrka: Strömblad 1777
	- kl. 16.30–17.30	Tryserums kyrka: Schiörlin 1785
	- kl. 18.00–18.45	Tryserums kyrka: helgsmål med orgelmusik

Juni

- lö 6 juni Schiörlins födelsedag: Schiörlins verk och liv
 Orgeltur III: "Orgel rätt-och-slätt", enmanualiga Schiörlin-orglar
 - kl. 09.30–11.00 Östra Skrukeby kyrka: Schiörlin 1794
 - kl. 13.00–14.30 Herrberga kyrka: Schiörlin 1799/1990
 - kl. 15.00–16.30 Ekebyborna kyrka: Schiörlin 1806
 - kl. 17.00–17.45 Lönsås kyrka: helgsmål/mässa med orgel
- sö 14 juni kl. 15.00 Vadstena slottskyrka: orgel Marie-Louise Beckman
 on 24 juni kl. 16.00 Slaka kyrka: Schiörlin 1784, "Hur fungerar orgeln?" – Utflykt för ungdomar, familj och deltagare i orgelspelarkurs med Nils Gunnar Karlson och Karin Wall-Källming som visar och berättar på plats i och vid orglarna
- sö 28 juni kl. 18.00 Gammalkils kyrka: Schiörlin 1806, orgel Marie-Louise Beckman med instrument- och sångensemble från församlingen under ledning av Eva Jonasson

Juli

- sö 26 juli kl. 18.00 Gammalkils kyrka: Schiörlin 1815, orgelkonsert Mats Åhlund

Augusti

- sö 9 aug kl. 17.00 Vadstena slottskyrka: orgel Hans Edqvist
 on 12 aug kl. 19.30 Åtvids gamla kyrka: konsert, orgel Jeroen de Haan
 lö 29 aug Orgeltur IV: "Schiörlins mästare-verk" – Wistenius-orglar
 - kl. 09.30–11.00 Vårdsbergs kyrka: Wistenius 1761/2014
 - kl. 13.00–14.30 Åtvids gamla kyrka: Wistenius 1751/1951
 - kl. 16.30–17.00 Västervik S:ta Gertruds kyrka: Wistenius 1744
 - kl. 17.00–17.30 Västervik S:ta Gertruds kyrka: "Liten lördagsmusik i S:ta Gertruds kyrka", orgel Bo Ingelberg. Efteråt ges viss möjlighet att besöka orgelläktaren, se orgeln på nära håll och bälgverket på tornvinden.

September

- sö 27 sep kl. 15.00 Vadstena slottskyrka: orgel Lars Åberg

Oktober

- sö 4 okt kl. 18.00 Östra Skrukeby kyrka: Schiörlin 1794, orgelkonsert Gabriella Sjöström
 sö 11 okt kl. 17.00 Gammalkils kyrka: musikalen "Orgeln" för barn och vuxna, text Johan Wahlqvist och musik Karin Wall-Källming
- lö-sö 17-18 okt I samverkan med och inom ramen för Göteborg International Organ Academy, GIOA arrangeras följande, delvis på engelska hållna program:
- lö 17 okt kl. 13.00–13.30 Gammalkils kyrka: Demonstration of the organ, by students of the Academy of Music and Drama in Göteborg
 kl. 13.30–14.30 Gammalkils förs.hem: Two lectures about Schiörlin's organ building style:
 Axel Unnerbäck: "Life and work of Pehr Schiörlin"
 Niclas Fredriksson: "The Linköping organ building tradition, with special attention to Pehr Schiörlin"
 kl. 15.00–17.00 Gammalkils kyrka: Mendelssohn's Organ Sonatas, introduction and master class by Hans Davidsson

	kl. 17.00 –18.00	Gammalkils kyrka: Workshop in hymn playing by Per Högberg
	kl. 20.00	Östra Skrukeby kyrka: orgelkonsert, Joel Speerstra
"Hymn Singing Festival"		
sö 18 okt	kl. 09.30–10.15	Gammalkils förs.hem: Introduction by Niclas Fredriksson: Hymn singing accompaniment in Linköping and Gammalkil
	kl. 10.15–11.00	Gammalkils förs.hem: Introduction by Per Högberg: Hymn singing and organ accompaniment
	kl. 11.00	Gammalkils kyrka: Hymn singing festival; minister: Per Olof Nisser; organist Per Högberg.
	kl. 13.30–14.30	Slaka kyrka: Presentation of the organ by Axel Unnerbäck; demonstration of the organ & workshop Hymn accompaniment by Per Högberg.
	kl. 15.30–16.30	Vårdsbergs kyrka: Presentation of the organ by Axel Unnerbäck ; demonstration of the organ & workshop Hymn accompaniment by Per Högberg.
	kl.19.30	Gammalkils kyrka: Orgelkonsert "Mendelssohn's Six Organ Sonatas", orgel Hans Davidsson
November		
1:a Advent 29 nov	Rappestads kyrka:	Schiörlin 1815, återinvigning
lö 7 nov kl 12.30	Jonsereds kyrka	orgelkonsert med introduktion av Hans Davidsson

Programmet är preliminärt och vissa förändringar kan komma att äga rum. Eventuella förändringar framgår av uppdaterade program som finns tillgängliga via <http://svenskakyrkan.se/linkopings-stift/orgelfestaret-2015>.

De fyra orgelturerna är arrangerade i samverkan med respektive församling. Avsikten med besöken i varje kyrka är att alla som vill ska få möjlighet att höra orglarna och att få titta litet närmare på hur de dessa är byggda. Kort information och musikalisk förevisning sker på plats – om utrymmet så medger även uppe på orgelläktaren. Alla är välkomna att delta under hela utflyktsdagar eller enbart vid enstaka besök, vilket också innebär att var och en ansvarar för resor, samåkning och måltider.

För information om övriga programpunkter hänvisas till respektive församling:

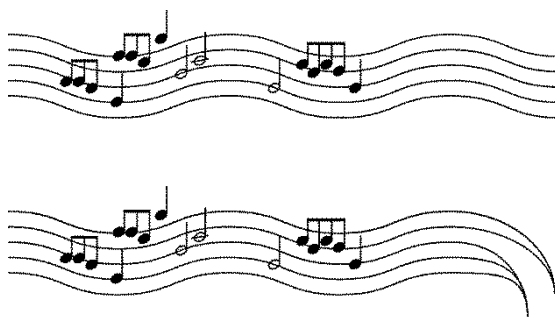
- Ekebyborna kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/borensbergspastorat>
- Gammalkils kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/slaka-nykil>
- Herrberga kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/folkungabygden>
- Jonsered's kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/Partille%20församling>
- Rappestads kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/Vikingstad>
- Skällviks kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/soderkoping/>
- Slaka kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/slaka-nykil>
- Tryserums kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/valdemarsvikringarum>
- Vadstena slottskyrka: <http://www.svetur.se/sv/visit-vadstena/Om-oss/>
- Vårdsbergs kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/akerbo/kontaktuppgifter>
- Östra Ryds kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/ostra-ryd/>
- Östra Skrukeby kyrka: <http://www.svenskakyrkan.se/akerbo/kontaktuppgifter>

Orgelfeståret arrangeras i samverkan mellan

- respektive församling inom Svenska kyrkan och Linköpings stift
- ORGANEUM, Oliva i Vadstena och Linköping: kontaktpersoner bl.a. Axel Unnerbäck 073-2478915 alt. 0143-13129 el. 08-6639516 och Niclas Fredriksson 0722-415045.
- Linköpings Stiftshistoriska sällskap: <http://www.stiftshistoriska.se/linkoping/>, ordf. Christina Blomqvist 070-694 44 01, linkoping@stiftshistoriska.se.

Utförligare information om orgelturerna presenteras via stiftets via

<http://svenskakyrkan.se/linkopings-stift/orgelfestaret-2015>, stiftsmusiker Karin Wall-Källming och stiftsantikvarie Niclas Fredriksson är anträffbara via stiftskansliets växel på 013-24 26 00 och epost karin.wallkallming@svenskakyrkan.se respektive niclas.fredriksson@svenskakyrkan.se.

Litteratur

Läs mer om orglar och orgelbyggare inom Linköpings stift i till exempel orgelkännaren Einar Erics artikel "Orglar och orgelbyggare" i *Linköpings stift i ord och bild* (Stockholm 1949 s. 245-304) som förutom på större bibliotek också finns tillgänglig i särtryck (Vadstena 2009) och försäljning av Linköpings stiftshistoriska sällskap <http://stiftshistoriska.se/linkoping/skrifter.htm>.

Under rubriken "Orglarnas rum" ger antikvarien Robin Gullbrandsson en uppdaterad översikt som ingår i slutrapporten *Kulturhistorisk inventering och karaktärisering av kyrkor och begravningsplatser i Linköpings stift*, tillgänglig via Internet (2010; red. stiftsantikvarie Gunnar Nordanskog; uppdaterad 2012-04-12 version 1.3 s. 98-103) <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=638369>.

Standardverket för den som vill fördjupa sig än mer är *Orgelinventarium – Bevarade klassiska kyrkorglar i Sverige* av Einar Erics och Axel Unnerbäck (Helsingborg 1988).

Orglarna – dispositioner och utveckling

Ekebyborna kyrka

1806 Pehr Schiörlin, Linköping

Disposition ursprunglig (enl kontrakt och syneprotokoll) och nuvarande

Manual C-f ³	Principal	4'	B/D	h/c ¹ – I fasaden (turellerna och sidofälten): C-h.	
	Principal	16'	D	Från c ¹ – I fasaden (mittfältet): c ¹ -b ¹ .	
	Gedacht	8'			
	[Gamba	4'	B	C-h
		Oppenfleut	8'	D	Från c ¹
		Gedackt	4'		
	[Salicional	4'	B	C-h
		Fiffaro 2 chor	8'	D	Från c ¹ , stämd svävande
		Waldfleut	2'		
		Scharff 2 Chor			1 1/3' + 1'. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
		Trompet	8'	B/D	cs/d

Pedal C-a Bihängd

Tonhöjd a¹ 441½ Hz vid -0,8 °C (2013-01-21) eller 458 Hz vid 20 °C (Gustafsson 2011) ;
"något lite under Chorton" sedan 1839, dessförinnan "Svensk kammarton".

Temperering s.k. Schiörlin-temperering

Vädertryck 63 mmVp (Pr 4' C; 2013-01-21))

Bälgverk kilbälg med skäftbälg (magasin) på sydvästra delen av läktaren bakom orgeln

Händelselista

1811	stämning av Jonas Fredrik Schiörlin
1828	ren av J Haurelius, varvid orgelverket flyttades bakåt i samband med en minskning av läktaren. Bälgverket flyttades från läktarens södra sida till tornrummet.
1839	rep av Carl Hanner, Linköping. Härvid fick orgeln en något högre stämning, enligt besiktningen "något lite under Chorton".
1889	rep av A P Kullbom, Linköping.
1918	omb av C A Lund, Linköping, som insatte Gamba 8' D i st f Scharff 2 chor. Salicional 4' B och Fiffaro 8' tidigare ändrade till Violoncell 8' B och Fugara 8' D.
1952	rest av Th Frobenius & Co, Lyngby (Danmark), varvid den ursprungliga dispositionen återställdes. Ett fåtal pipor ur Scharff 2 chor måste härvid nyttillverkas (tio pipor i stora oktraven och sju diskantpipor). Bälgverket återflyttat till gamla platsen i sydvästra hörnet på läktaren.
1987	ny fläkt insatt av Gunnar Carlsson, Borlänge. Tonhöjd och vädertryck möjligen sänkt något.
2011	rest av Robert Gustavssons Orgelbyggeri AB, Härnösand
2013-01-21	Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Gustafsson, Robert: *Redogörelse för restaurering*. 2011 (ATA, Sthlm).

Unnerbäck, Axel: *Restaureringsprogram 2007 och Avsyningsutlåtande 2011* (ATA, Sthlm).

Ekebyborna kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2013-01-21.

Gammalkils kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2012-09-25.

Gammalkils kyrka

1806 Pehr Schiörlin, Linköping

Disposition ursprunglig (enl kontrakt) och nuvarande

Manual C-f ³	Principal	8'	I fasaden (tureller och ytterfält): C-h.
	Principal	16' D	Från c ¹ . – I fasaden (inre små fälten): d ¹ -f ² .
	Quintadena	16' B/D	h/c ¹
	Viol di Gamba	8'	
	Flauto doppio	8'	
	Octava	4'	
	Quinta	3'	
	Rörfleut	4'	
	Octava	2'	
	Mixtur 4 chor	cc/eg	Två register: 1' + 1' resp. 4/5' + 2/3'.
			Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trompet	8' B/D	h/c ¹
Öververk C-f ³	Principal	4'	I fasaden (tureller och ytterfält): C-h.
	Principal	8' D	Från c ¹ . – I fasaden (mittfältet): c ¹ -d ² .
	Gedagt	8' B	C-h
	Offenfleut	8' D	Från c ¹ .
	Quintadena	8'	
	Viol di Gamba	4'	
	Flachfleut	4'	
	Spitzfleut	2'	
	Scharff 3 chor		1' + 4/5' + 2/3'. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trompet	8' B/D	h/c ¹
	Vox humana	8' D	Från g.
	Vädersvällare		
	Tremulant		(1948)
Pedal C-a/d ¹	Principal	16'	Pedalverket bakom manual- och öververkshuset.
	Dubbel Subbas	16'	
	Octava	8'	
	Octava	4'	
	Blockfleut	1'	
	Basun	16'	
	Dulcian	8'	

Koppel överv/man, man/ped

Ett ursprungligt "Ekoverk", en rörlig låda som kunde sänkas ned över en del av öververkets stämmor, avlägsnades troligen vid slutet av 1820-talet.

<i>Tonhöjd</i>	korton; g# ¹ 439,75Hz vid 19½ °C (2012-09-25)
<i>Temperering</i>	s.k. Schiörlin-temperering
<i>Vädertryck</i>	78 mmVp (på pipstock i alla tre verken)
<i>Bälgerverk</i>	fyra kilbälgar på nordvästra delen av läktaren

Händelslista

- 1879 re av A P Kullbom, Linköping, som ändrade Quinta 3' till Fugara 8' och placerade den i öververket. Flackfleut 4' flyttades till manualen, likaså Trompet 8', som härvid ändrades till Trompet 16'. Manualens mixtur avlägsnades.
- 1912 rep av E Gustafsson, Bankeberg, Vikingstad.
- 1948 rest av Th Frobenius & Co, Lyngby (Danmark). 1879 års dispositionsförändringar återställdes; härvid kompletterades Trumpet 8' i öververket med nya pipor f²-f³. En ny Mixtur 4 chor av modern typ insattes på den ursprungligas plats. Vädertrycket sänktes och en ny tremulant insattes i öververket. På väderkanalerna monterades stötfångare. Pedalomfånge utökades till f¹.
- 1974 rest av Bröderna Moberg, Sandviken. 1949 års manualmixtur utbyttes mot en rekonstruktion av den ursprungliga tersmixturen. Vädertrycket höjdes till 85 mmVp. Öververkets tak (ramar med väv) rekonstruerades.
- 1997 re-restaurering av Åkerman & Lunds Orgelbyggeri AB, Knivsta enligt förslag av orgelkonsulten Carl-Gustaf Lewenhaupt, som också gjorde en omfattande dokumentation av den berömda orgeln.
- 2012-09-25 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

- Unnerbäck, Axel: "Gammalkil Church / Gammalkils kyrka (SE)", *The Nordic-Baltic Organ Book – History and Culture*. Red. Anna Frisk, Sverker Jullander & Andrew McCrea, GOArt Publications no. 11, 2003 s. 141-146.
- Fredriksson, N: "Ein teilweise revidiertes und komplettiertes Bild von Georg Joseph Vogler und seine Bedeutung für den Orgelbau in Schweden am Ende des 18. Jahrhunderts", *Georg Joseph Vogler – Umbrüche im Orgelbau – Band II*. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation (IAOD) in Stockholm (Mai/Juni 2003), Uwe Pape (red.). Berlin 2007 s. 203-254.
- Lewenhaupt, Carl-Gustaf: *Principprogram för restaurering av Schiörlinorgeln i Gammalkils kyrka, Östergötland*. Kisa 1994 (ATA, Sthlm).

Inspelningar

- Porter, William: *Krebs: Clavier-Übung. – Pehr Schiörlin organ, 1806 Gammalkil, Sweden*. Loft Recordings, LRCD 1026, 2001.

Gammalkils kyrka. Bilden till vänster; påskrift i blyerst på C#-pipan i Gedagt 8' i öververket lyder: "1879 och 1880 [] År detta orgelverk Reparerratt [] Af Orgelbyggaren A. P. Kullbom [] Med biträde af A F Sandström [] Från Skara". Bilden till höger ger en glimt av miljön på läktaren och vid spelbordet. Foto: Linköpings stift, Niclas Fredriksson 2012-09-25.

Orgeln i Gammalkils kyrka – ett mästerverk av Pehr Schiörlin* – Axel Unnerbäck

När Gammalkils församling skulle anskaffa orgel till sin nya kyrkobyggnad, färdig år 1801, var det naturligt att vända sig till orgelbyggaren Pehr Schiörlin i Linköping. Schiörlin, som var född i Södermanland 1736, kom som 17-åring i lära hos den kände orgelbyggaren Jonas Wistenius i Linköping. Han avancerade till förste gesäll och gick år 1769 in som Wistenius kompanjon. När mästaren avled 1777 tog Schiörlin över verkstaden som han drev med stor framgång till sin död 1815. Han hade då byggt närmare 70 orglar, främst i Östergötland, Småland och Södermanland och var jämte sin kollega Olof Schwan i Stockholm den främste i landet.

I Gammalkil behövde man en stor orgel till den nya kyrkan och 1802 tecknade församlingen ett första kontrakt med Schiörlin om en orgel med två manualer och pedal. Sedan kontraktet kompletterats med ett tillägg 1805 påbörjades det stora orgelbygget och 1806 var orgeln färdig. Med 28 stämmor, två manualer och självständig pedal var orgeln redan från början uppmärksammas som "det största och bästa orgelverket i stiftets, kanhända hela rikets landskyrkor". Som rådgivare till församlingen fungerade baron Israel Lagerfelt på Lagerlunda gård i Kärna socken. Han hade starka musikaliska intressen, spelade själv orgel och var ofta anlitad som orgelexpert. I samband med Schiörlins orgelbygge i Vikingstad 1785 inleddes ett långt och förtroendefullt samarbete mellan Lagerfelt och Schiörlin. I Gammalkil betydde Lagerfelts medverkan en garanti för att för att kyrkan skulle få ett förstklassigt instrument, i storklek och kvalitet fullt jämförbart med de orglar som byggdes i städernas kyrkor.

1879 gjordes en viss klanglig modernisering av orgeln i romantisk anda. Det var orgelbyggaren Johan Petter Kullbom som flyttade om och kompletterade en del av stämmorna, men utan att göra några allvarliga ingrepp.

Vid början av 1930-talet aktualiserades en restaurering och modernisering av orgeln, som enligt ett första förslag skulle få den gamla spelmekniken utbytt mot pneumatisk traktur och registratur. Målsättningen var här, liksom i Slaka, att bevara orgeln men att med modern teknik göra den mera lättspelt och funktionell. Förslagsställaren fil.dr. Bertil Wester skickade emellertid sitt förslag till den berömde läkaren, teologen och orgelkännaren Albert Schweitzer för påseende. Denne hade tidigt uppmärksammat flera av landets värdefulla gamla orgelverk. Sannolikt var det kontakten med Schweitzer som gjorde att orgeln räddades från ombyggnad.

År 1948 gjordes i stället en försiktig och pietetsfull restaurering av den danska firman Th Frobenius, som återställde de förändringar som Kullbom gjorde 1879. Restaureringen kunde genomföras med stöd av en donation från Claes och Greta Lagerfelt på Duseborgs gård. 1951 spelade Albert Schweitzer en mycket uppmärksammas och välbesökt konsert på orgeln.

En kompletterande restaurering utfördes år 1997 av firma Åkerman & Lund enligt förslag av orgelkonsulten Carl-Gustaf Lewenhaupt, som också gjorde en omfattande dokumentation av den berömda orgeln.

Det är knappast en överdrift att beteckna Gammalkils orgel, med sin högtidliga och samtidigt briljanta och utsökt vackra klang som ett musikaliskt mästerverk. Den ståtliga orgelfasaden stil vittnar om att Schiörlin också var begåvad som arkitekt med säker blick för den sengustavianska nyklassicismens formspråk

Pehr Schiörlin var 70 år när han byggde orgeln i Gammalkil. Under sina återstående nio levnadsår byggde han ytterligare tio eller elva orglar. Sin sista, den stora och väl bevarade orgeln i Rappestad, fick han dock inte uppleva färdig. Det blev sonen Jonas Fredrics uppgift att efter faderns död 1815 fullborda den.

* Texten tidigare publicerad i *Församlingsbladet Kyrkstöten*, Slaka-Nykils pastorat nr 1 2015, och återges här med författarens och redaktörens medgivande (2015-01-30).

Herrberga kyrka

1799 Pehr Schiörlin, Linköping

1990 orgel- och cembalobyggare Mats Arvidsson, Stallarholmen

Disposition disposition (enl äldre registerskyltar)

Manual C-f ³	Principal	4' B/D	h/c ¹ . – I fasaden, tureller och sidofält: C-h.
	Principal	8' D	Från c ¹ . – I fasaden, mellanfält: c ¹ -d ² .
	Gedact	8'	
	Spitsfleut	4' B/D	h/c ¹
	Qvinta	3'	
	Octava	2'	
	Nachthorn	2'	
	Mixtur 3 Chor		
	Trumpet	8' B/D	h/c ¹
	Wox humana	8' D	Från c ¹
	Tremulant		

Pedal C-h	Bihängd	
	Subbas	16'

Tonhöjd Pr 8' g#1 438½ Hz (vid 19 °C; 2012-09-20)*Temperering* "Neidhardt kleine Stadt 1732" (enl. Mats Arvidsson, epost 2015-03-05).*Vädertryck* 76 mmVp (Pr 4' C; 2012-09-20)*Bälgverk* två kilbälgar i isolerat och uppvärmt rum ute tonkammaren

Orgelfasaden delvis tillverkades av Anders Malmström, Nubbekullen i Västra Ny. Sonen August Malmström blev konstnär och mest känd för "Grindslanten".

Herrberga kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2012-09-20.

Händelselista

1850-tal	f.n. okända arbeten av Sven Nordström
1936	ny orgel A Mårtenssons Orgelfabrik AB, Lund, 11 stämmor 2 manualer och pedal, med återanvändning av betydande delar av års 1799 års pipverk.
1990	rest och rek verk av Mats Arvidsson, Stallarholmen; rehabilitering av 1799 års pipverk och strikt och konsekvent rekonstruktion av väderlåda, bälgverk och regerverk enligt Schiörlins praxis. En kompletterande Subbas 16' placerades, liggande separat på nordvästra delen av orgelläktarens.
2012-09-20	Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

- Inventarium över svenska orglar – 1989:II – Linköpings stift – Visby stift.* Red. Sten-Åke Carlsson och Tore Johansson, Kinna 1989.
- NN Kulturhistorisk inventering och karaktärisering av kyrkor och begravningsplatser i Linköpings stift.*

Rappestad kyrka

1815 Pehr och Jonas Fredric Schiörlin, Linköping

Disposition ursprunglig disposition och nuvarande

Manual C-f ³	Principal	8'	B/D	h/c ¹ . – I fasaden (tureller och ytterfält): C-h.
	Principal	16'	D	Från c ¹ . – I fasaden (inre små fälten): d ¹ -f ¹ .
	Borduna	16'	B	C-h
	Viol di Gamba	8'	D	Från c ¹ .
	Flauto doppio	8'		
	Spits Fleut	4'		
	Octava	4'		
	Nasat	3'		
	Octava	2'		
	Mixtur 4 chor		cc/eg	
	Trompet	8'	B/D	h/c ¹ .
Öververk C-f ³	Principal	4'	B/D	h/c ¹ . – I fasaden (tureller och ytterfält): C-h.
	Principal	8'	D	Från c ¹ . – I fasaden (mittfältet): c ¹ -d ^{#2} .
	Gedact	8'		
	Qvintadena	8'		
	Flach Fleut	4'		
	Gemshorn	2'		
	Dulcian	8'	B	C-h
	Vox humana	8'	D	Från c ¹ .
Pedal C-a[/d ¹]	Principal	8'		I fasaden (yttertureller och fält): C-a.
	Violon	16'		
	Subbas	16'		
	Gedact Qvinta	12'		
	Gedact	8'		
	Octava	4'		
	Basun	16'		

Koppel överv/man, man/ped (C-d¹)*Tonhöjd* s. k. Engelsk kammarton; I Pr 8' a¹ 433 NN Hz (vid ca16 °C; 2013-01-30)*Temperering* s.k. Schiörlin-temperering*Vädertryck* man I 81 mmVp (Pr 8' g#) resp. öv II 78 mmVp (Flfl 4' b) och ped 73 mmVp (Pr 8' d; 2013-01-30)*Bälgverk* tre kilbälgar, ute i tornkammaren**Händelselista**

- 1812 antogs ett av Pehr Schiörlin upprättat kontraktprojekt. Efter Pehr Schiörlins död den 23 februari 1815 fullföljdes orgelbygget av sonen Jonas Fredric och gesällen Carl Rylander.
- 1832 ren av Gustaf Andersson, Stockholm. Härvid höjdes vädertrycket från ursprungliga 37 grader till 47 grader.
- 1874 ren av Sven och Erik Nordström, Flisby, som ersatte Qvintadena 8' i öververket (utom stora oktaven) med en ny Fugara 8'.
- 1908 ren och något omb av E Gustafsson, Bankeberg. Orgeln försågs med ett nytt, fristående spelbord varvid traktur- och registermekanik delvis ombyggdes, delvis förnyades. Öververket inbyggdes i ett crescendokåp.

- 1925 flyttades bälgverket från tornkammaren till läktaren, där det placerades bakom orgeln.
- 1943 rep av John Vesterlund, Stockholm.
- 1984 rest av Marcussen & Søn, Aabenraa (Danmark), med orgelkonsult Carl-Gustaf Lewenhaupt, Västra Eneby, som projektansvarig och som till stor del mätte upp orgeln. Härvid återfördes bälgverket till sin ursprungliga plats i tornkammaren och rekonstruerades tidigare förändringar i kanalsystemet. Crescendoverket kring öververket avlägsnades och Qvintadena 8' c-f³ rekonstruerade (grova oktaven original). Det ursprungliga spelbordet och mekaniken rekonstruerades; härvid fick pedalklaven och -koppel omfånget C-d¹ i stället för ursprungliga C-c1. Vädertrycket återställdes till ca 77 mmVp och orgeln tempererades enligt Pehr Schiörlins temperering.
- 1987 kompletterades kanalsystemet med dubblerande väderrör enl förslag av C-G Lewenhaupt. Vidare försågs spelbordsmekaniken med kontramuttrar och filtbrickor. Arbetet utfördes av C-G Lewenhaupt och Henrik Lind, Linköping.
- 2013-01-30 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Lewenhaupt, Carl-Gustaf: *Avsyningsutlåtande* 1985-11 och 1985-07-13 (ATA, Sthlm).

- Uppmätningar, ritningar och tabeller ca 1983–84 (C-G Lewenhaupts arkiv, ATA, Sthlm).

Rapestads kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2013-01-30.

Skällviks kyrka

1762 Jonas Wistenius, Linköping

Disposition ursprunglig disposition (enl Hülhpers) och nuvarande

Manual	Principal	4'	I fasad C-g# ² .
CDEFGAB-c ³	Gedact	8'	
	Qvinta	3'	
	Gedact-Fleut	4'	
	Spits-Fleut	2'	
	Octava	2'	
	Mixtur 3 chor		1' + 4/5' + 2/3'. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trompet	8' B/D	h/c ¹ .

Pedal
CDEFGAB-c¹

Bihängd

Tonhöjd korton; Pr 4' a ger utslag för a¹ högre än 450, men ej tillräckligt för att motsvara lågt b (vid 13,4 °C; 2013-02-06)

Temperering obekräftat, men liksvävt eller lätt oliksvävt

Vädertryck ca 59-60 mmVp (Pr 4' C; 2013-02-06)

Bälgverk modern fläktinstallation med fjäderbelastad magasinsbälg; den ursprungliga s.k. skäftbälgen, dvs. en parallellbälg med underliggande matarbälg, är dock bevarad och magasinerad.

Händelselista

- 1781 rep av Pehr Schiörlin, Linköping.
- 1804 rep och tillb med bihangspedal av organisten Anders Dahlgren, Tryserum.
- 1829 och 1851 rep av Anders Johnsson, Ringarum.
- 1862 omb av A P Kullbom, Linköping, som tog bort Mixtur 3 chor och satte in en Fleut d'amour 8'. Vidare ändrade han Gedact 8' till Borduna 16' D, Quinta 3' (jämte en del pipor ur mixturen) till Fugara 8' samt Spits-Fleut 2' till Spetsqvint 3'. Ett pedalverk med full oktav (C-H), omfattande stämmorna Borduna 16' B, Tuba 8' B och kompletteringspipor för C#, D#, F# och G# i Principal 4' och Gedact Fleut 4', tillbyggdes.
- 1926 och 1937 rep av Åkerman & Lund, Sundbyberg.
- 1955 i samband med kyrkans restaurering flyttad från läktaren till ett podium i kyrkans nordvästra hörn, enl förslag av arkitekten professor Erik Lundberg.
- 1963 rest av Bröderna Moberg, Sandviken, varvid den ursprungliga dispositionen återställdes. Härvid rekonstruerades Mixtur 3 chor samt tvåstrukna oktaven i Gedact 8' och grova oktaven i Trompet 8' och återställdes övriga stämmor till originalskick. Pedalverket avlägsnades, och istället insattes en bihangspedal. Manualens undertangenter, som i sen tid erhållit vita belag, belades åter med ebenholts och övertangenterna med elfenben. Då det efter orgelns flyttning inte fanns utrymme för det gamla bälgverket försågs orgeln med en modern regulatorbälg, placerad i orgelhusets sockel.
- 2013-02-06 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Bröderna Moberg: *Restaureringsrapport 1964* (ATA, SThlm).

Inspelningar

Arnér, Gotthard: *Fyra svenska orglar*. SR records RELP 1023, 1963.

Skällviks kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2013-02-06.

Slaka kyrka. Till vänster: "Dessein till Orgelvärb för Slaka Kyrka i Linköpings Stift, Stockholm d: 28 Dec: 1782", signerad av Olof Tempelman (RA, ÖIÄ S158:6, beskuren; efter ATA, RAÄ dnr 413-0261-2003). – Till höger: Slaka kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2012-09-25.

Slaka kyrka

1783 Pehr Schiörlin, Linköping

Disposition ursprunglig disposition (enl bevarade projekthandlingar) och nuvarande

Manual C-f ³	Principal	8' B/D	h/c ¹ . – I fasaden, tureller och fält: C-c# och f#-g ¹
	Gedacht	8' B/D	h/c ¹
	Qvintadena	8'	
	Gemshorn	4'	
	Flachnette	4'	
	Wahlfleut	2'	
	Qvinta	3'	
	Octava	2'	
	Scharf 3 chor	c/e.g.	På två register. 1' resp. 2/3' + 4/5'. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trumpet	8' B/D	h/c ¹
	Trumpet	4' B	C-h
	Vox humana	8' D	Från c ¹
	Tremulant		
	Sperrventil		
Calcant			

Pedal C-g	urspr. bihängd		
	[Subbas]	16'	en unit-/ventilväderlåda bakom bälgverket,
	[Gedakt]	8'	pipor från 1858 års Borduna 16'

Koppel Dragkoppel, man/ped

Tonhöjd "Uti chor-ton är werket satt och stämt", noterade domkyrkoorganisten J. Miklin 1783. Vid restaureringen befanns tonhöjden för a¹ vara ca 464 Hz vid ca 20°C, vilket är ungefär en halv ton högre än nuvarande normaltonhöjd a¹ 440 Hz, vilket ger ca 439 Hz för Pr 8' g#¹ (vid 19,2 °C; 2012-09-25).

Temperering 1783 var orgelns stämning enligt domkyrkoorganisten J. Miklin "af den olika swäfwande" tempereringen. Karakteriseringen stämmer väl på den s.k. Schiörlin-temperering enligt vilken orgeln nu är stämd.

Vädertryck I samband med restaureringen kunde vädertrycket fastställas till 73 mmVp. Vid inventering 2012-09-25 uppmättes 75 mmVp (Pr 8' G#).

Bälgverk två kilbälgar, på läktaren bakom orgeln

Händelselista

1781	förslag på sockenstämma om projektering av ny orgel av Schiörlin
1783	avsyning av domkyrkoorganisten i Linköping Johan Miklin
1810 (?)	gallernät i den tidigare helt öppna arkaden
1858	omdisp av orgelbyggaren Anders Petter Kullbom, Ledberg, efter besiktning av domkyrkoorganisten i Linköping Eric Dahlman; bl. a. insattes härvid Borduna 16' och Fleut d'Amour 8' i stället för Scharf 3 chor och moderniserades tangentbelag på manualklaven; belag av ebenholtz byttes med elfenben.
1890	ren och omdisp av organisten Nils Fredrik Hultgren, Hult, som satte in Violoncell 8' och trol. även Fugara 8'.
1938	om- och tillbyggnad av Nils Hammarberg, Göteborg, varvid schiörlinverket pneumatiserades och kompletterades med en andra manual och separat pedalverk; stora delar av Schiörlinorgeln magasineras på tornvinden.
2003–04	rest och delvis rek av Bregenblad & Jonsson Orgelbyggeri AB, Nye enligt av. Axel Unnerbäck 1994 upprättat åtgärdsprogram med "att återställa orgeln i

dess ursprungliga skick, med bibehållande av allt ursprungligt material och återinsättning av de originaldelar och stämmor som förvaras i tornkammaren”.
2012-09-25 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Fredriksson, N: *Pehr Schiörlinorgeln från 1783 i Slaka kyrka. Antikvarisk-teknisk dokumentation*. ATA, RAÄ dnr 413-0261-2003.

- ”Pehr Schiörlinorgeln från 1783 i Slaka kyrka – kortfattad beskrivning av orgelns historia och restaureringens syfte”, *Orgelforum* 2005:1 s. 29-33.

Slaka kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2012-09-25.

Schiörlin-orgeln i Slaka kyrka – Axel Unnerbäck

Den nuvarande kyrkan i Slaka stod färdig 1783. Samma år levererade orgelbyggaren Pehr Schiörlin i Linköping ett nytt påkostat orgelverk med tio hela och två halva stämmor, en manual och s.k. bihangspedal. Den var stämd i korton, det vill säga en halv ton högre än den nuvarande normaltonhöjden. Domkyrkoorganisten Johan Miklin, som avsynade och godkände orgelbygget den 14 juli 1783. skriver i sitt utförliga protokoll att intonationen är pompös och ljudet i varje stämma skönt, temperaturen oliksvävande och välklingande och stämningen ren.

Orgelfasaden ritades av arkitekten Olof Tempelman, anställd vid Överintendentsämbetet i Stockholm. Han var en av sin tids mest framstående kyrkoarkitekter, men ritade också profana byggnader, bl.a. Gustaf III:s paviljong på Haga. Orgelfasaden i Slaka med sniderier av bildhuggaren Jonas Berggren är en av de förnämsta från den gustavianska tiden. Den ståtliga öppna arkaden i mitten innebar att orgelverkets uppställning och mekanik måste specialkonstrueras. Detta klarade orgelbyggaren utan svårighet – inget störande buller hörs och klaveret är lättspelt påpekar Miklin.

Efter drygt 70 år behövde orgeln repareras. Arbetet utfördes 1858 av orgelreparatören Anders Petter Kullbom och omfattade även en viss modernisering av orgeln, som bl.a. fick en ny romantiskt klingande stämma, Borduna 16´.

Mera genomgripande var den modernisering och tillbyggnad som gjordes 1938 av orgelfirman Olof Hammarberg i Göteborg. Hela den gamla mekaniken togs bort och ersattes med s.k. pneumatisk traktur, ett helt nytt andra manualverk och pedalverk tillbyggdes och i det ursprungliga verket förändrades dispositionen. Tonhöjden sänktes till normalton. Den gamla Schiörlinorgeln förvandlades därmed till ett modernt gudstjänstinstrument med de resurser och spelhjälpmedel som på den tiden ansågs nödvändiga. Ombyggnadsprogrammet var upprättat av orgelexperten fil.dr. Bertil Wester, som dock föreskrev att Schiörlins pipor och väderlådor måste restaureras pietetsfullt och att alla delar som togs bort skulle bevaras på ett säkert ställe.

1938 års ombyggnad blev snabbt föråldrad och beklagades av bl.a. den legendariske orgelexperten dr Einar Erics, som ansåg att orgeln förlorat sin tidigare klangskönhet och briljans. En restaurering började diskuteras och i januari 1994 förelåg ett restaureringsprogram upprättat av antikvarie Axel Unnerbäck. Målsättningen var att återställa orgeln i dess originalskick och återinsätta alla de delar som sedan 1938 hade förvarats i tornkammaren. Restaureringsuppdraget gick till orgelfirman Bergenblad & Jonsson i Nye och genomfördes 2003–2004 under medverkan av orgelantikvarie Niclas Fredriksson vid Riksantikvarieämbetet, som också utförde en omfattande och detaljerad dokumentation av orgeln.

Tack vare Westers föreskrift att alla delar skulle sparas var det möjligt att bygga upp den gamla Schiörlinorgeln i dess ursprungliga gestalt. Det var endast en stämma, Wahlfleut 2´, som försvunnit helt och fick rekonstrueras. En avvikelse från originalet är att 1858 års Borduna 16´ fick bli kvar som självständig pedalstämma. Schiörlins bälgverk fanns inte kvar utan fick rekonstrueras (två kilbälgar).

Efter restaureringen framstår orgeln i Slaka åter som ett helgjutet och mycket välklingande instrument från Pehr Schiörlins tidiga produktion.

* Texten tidigare publicerad i *Församlingsbladet Kyrkstöten*, Slaka-Nykils pastorat nr 1 2015 och återges här med författarens och redaktörens medgivande (2015-01-30).

Tryserums kyrka

1785 Pehr Schiörlin, Linköping

Disposition ursprunglig disposition (enl kontrakt) och nuvarande

Manual C-c ³	Principal	4'	B/D	h/c ¹ . – I fasaden, tureller och sidofält: C-c [#] .
	Principal	8'	D	Från c ¹ . – I fasaden, tureller och sidofält: c ¹ -c ^{#2} .
	Gedacht	8'		
	Qvintadena	8'		
	Spetsfleut	4'	B/D	h/c ¹
	Qvinta	3'		
	Octava	2'		
	Mixtur 4 chor		c.c./g.e.	På två register. 1' + '1 – 1 1/3' + 4/5. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trumpet	8'	B/D	h/c ¹
	Vacant			
	Vacant			
	Tremulant			
Pedal C-c ¹	Principal	8'		Hela i fasaden.
	Undersats	16'		
	Subbas	16'		
	Basun	16'		
	Trumpet	8'		

Tonhöjd vid 5,1 °C klingar Pr 8' a¹ något högre 450 Hz (dock ej som g^{#1} 2014-02-18).*Temperering* s.k. Schiörlin-temperering*Vädertryck* Man 73 mmVp (Qd 8' b) och Ped ca 71-72 mmVp (Pr 8' b).*Bälgverk* två kilbälgar alldeles bakom orgeln.**Händelselista**

1799 rep av organisten Anders Dahlgren, Tryserum.

[1820-/-30-tal ? omdisp, ett arbete som tidigare antagits vara gjord vid denna tid, och av P. Z. Strand; se nedan 1913.]

1848 rep av organisten A P Kjellander.

1896 rep av organisten Holmdahl, Gladhammar, som även insatte nytt pedalklaver och förnyade manuallkaverets tangentbelag.

1913 Inskription på C-pipan i ped. Principal 8': "År 1913 rengjordes orgelverket av J. Thunberg från Skedevi. Klockare då: S. H. Carlstedt. Kommitten för renoveringen: Pastor O. Fagerlin, A. F. [T?] Andersson och S. H. Carlstedt. Fugara blev nyttillverkad, likaså Basetthorn." – Åtgärden som tidigare antagits vara gjord under 1820- eller -30-talet (ovan), varvid Qvintadena förlängdes till en Fugara 8' och Quinta flyttaes till 8'-läge och fick namnet Vox Retusa 8' D (från c¹). Vid samma tillfälle (?) ändrades mixturen: ett kor avlägsnades, piporna omplacerades delvis genom omborring av stock och slejfer så att stämman delades i bas- och diskantregister (h/c¹).

1929 Inskription på C-pipan i ped. Principal 8': "Orgelverket renoverades år 1929 28/10, av Orgelbyggaren A.G. Lund, Linköping med biträdande jålp [sic] av K. Lundin, Tryserum". Inskription på Ds-pipan Gedacht 8': "Den 9/11 1929 Klas Lundin".

1968 rest av Magnus Fries, Sparreholm. Härvid återfördes Vox retusa 8' D till Qvinta 3' och kompletterades med nya diskantpipor, tillverkade av gammal metall. Fugara 8' återställdes till Qvintadena 8' genom borttagning av påskarvning och komplettering med hattar. Mixturen uppställdes på ursprungligt sätt och

- kompletterades med felande pipor. Manualklaverets belag förnyades och 1897 års pedalklav försågs med nya belag.
- 1996 rep och service orgelbyggare Ville Pettersson, Tjällmo.
- 2004 antikvarisk-teknisk uppmätning och dokumentation, Riksantikvarieämbetet
- 2005–06 rest Ålems Orgelverkstad AB (ÅOAB) och Olof Gustavssons Måleri AB, varvid bland annat klavelag, registerskultar och organistänk rekonstruerats liksom stämningen enligt Schiörlin-temperering samt färgskikten förnyats enligt tidigaste färgskala och utförande.
- 2014-02-18 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Fredriksson, N: *Schiörlinorgeln från 1785 i Tryserums kyrka. Antikvarisk-teknisk dokumentation av ett verk från orgelbyggare Pehr Schiörlins verkstad i Linköping.* ATA, RAÄ dnr 413-4187-2003.

Inspelningar

Porter, William: *The 1785 Schiörlin organ – Tryserum, Sweden.* Loft Recordings, LRCD 1085, 15-16 mars 2006.

Tryserums kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2014-02-18.

Vadstena slottskyrka

1736 Carl Kindberg, Slaka

1746 Jonas Wistenius, Linköping

Disposition 1746 (enl Hülphers ms) och nuvarande:

Manual	Principal	4'	På väderlådan; fasad av träattrapper.
CDEFGABH-c ³	Gedact	8'	
	Octav	2'	
	Qvint	1½'	
	Supra Octav	1'	

Pedal Bihängd
CDEFGABH-c¹

Tonhöjd vid 9,7 °C Pr 4' g# klingar 430 1/4 Hz (2014-03-22), vilket ungefär torde motsvara a¹ 464,6 Hz vid 23 °C (Bergenblad & Jonsson 2013).

Temperering "Schiörlin (Neidhardt)" (cit. Bergenblad & Jonsson 2013).

Vädertryck ca 50 mmVp (Q 1 1/3' C; vid visst läckage 2014-03-22), 51,5 mmVp (enl Bergenblad & Jonsson 2013).

Bälgverk två kilbälgar bakom orgeln.

Händelselista

- 1736 såld till Gistads kyrka av Carl Kindberg.
1746 genomgripande omb av Jonas Wistenius, varvid väderlådan och det mesta av pipverket förnyades. Fasaden målades i nuvarande färger av studiosus Jonas Gistadius, senare fil. dr oh pastorsadjunkt i Gistad.
1761 rep av Gustaf Lagergren, Kimstad.
1844 rep av C M Ringström, Norrköping,
1852 tillb med bihangspedal av timmermannen Anders Frisk, Bohus (enl påskrift på pedelvällbrädets baksida).
1864 såld till Lillkyrka.
1873 omb av A P Kullbom, Linköping. Troligen insattes manuallav med omfånget C-f³ och nuvarande registerandragen.
1884 rep av J O Baumgardt & Söner, Linköping.
1924 ospelbar och ersatt med pedalharmonium.
1943 såld till Östergötlands museum; orgelhuset ställdes ut på museet, innerverket magasinerades.
1964 orgelkännaren och läkaren, fil. dr hc Einar Erics testamenterade en summa pengar till Lillkyrka församling för restaurering av orgeln. Någon återuppsättning kom dock inte till stånd.
2013 rest av Bergenblad & Jonsson Orgelbyggeri AB, Nye; invigning den 27 augusti.
2014-03-22 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Bergenblad & Jonsson Orgelbyggeri AB: *Restaureringsrapport och mindre pipdokumentation i samband med restaureringen 2013*. ATA, Sthlm och ÖM, Linköping.

Vadstena slottskyrka. Vid orgeln R. Axel Unnerbäck som tillsammans med Göran Söderström i Vadstena som bidragit med att bekosta och leda den av Bergenblad & Jonsson 2013 utförda restaureringen av orgeln i slottskyrkan. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2014-03-22.

Vårdsberg kyrka

1761 Jonas Wistenius, Linköping

Disposition nuvarande

Manual C-c ³	Principal	4'	I fasaden
	Gedact	8'	
	Qvintadena	8'	
	Gedact-Fleut	4'	
	Gemshorn	4'	
	Qvinta	3'	
	Octava	2'	
	Principal	8' D	Från c ¹
	Mixtur 3 chor		C: 1 1/3' + 1' + 4/5'; oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trompet	8' B	C-h
	Trompet	8' D	Från c ¹
	Trompet	4' B	C-h
	Vox humana	8' D	Från c ¹
	Tremulant		
Calcant			

Pedal C-a Bihängd

Tonhöjd ca ½ lägre normalton; Pr 4' g# 438 3/4 Hz vid 12 ½ °C (2014-11-13)*Temperering* s.k. Schiörlin-temperering*Vädertryck* Pr 4' C 68 mmVp, på samlingsväderrör 74 mmVp (2014-11-13)*Bälgverk* två kilbälgar*Händelselista*

1761–62	notiser om orgelbygget, betalning till Wistenius samt till snickare och smed
1773	Hülphers 1773 s. 265: "Wårdsbergs 11 st. likaledes [av Wistenius som det i Åtvidaberg] 1761 för 4000 dal. Giordt mäst som Swinstads [Bankekinds], utom Rq 2. i hwars ställe är Gh 4." – Jfr Bankekind (Hülphers 1773 s. 264f): "Swinstad ägde förut et 6 st. Positiw, bekom 1758 genom samma man [Wistenius som byggt orgeln i Askeby] 12 st. Manual P 4. G 4 & 8. Qd 8. Q 3. O 2. Rq 2. SoFl 4. M 4. T 8. T 4 bas. Vv. Tr. bihang och 2 bälgor, hwilket CammarRåd I. Steuch med i wiða wilkor bekostat."
1782	"1 st Orgwärk af 11 hela stämmor" (inv.fört.)
1791	rep av bälgarna
1795	"1 st. Orgwärk med älfwa stämmor, blåmåladt"
1799	beslut den 16/5 att "i denna sommar låta renovera sit Orgelwärk"
1800	Orgelverket renoverat för 31:20 rd, och "til Orgl Byggarns mathållning vid Orwerkets Renovering för 3ne dagar 1:-".
1813	"renoveradt och måladt för 8-10 år sedan", 11 stämmor (inv.fört.)
183?	Kontraktsförslag (odaterat och osignerat) om reparation från orgelbyggare Carl Hanner, Linköping
1842	Förslag den 12/6 till reparation, omdisponering och tillbyggnad av orgelbyggare Sven Nordström.
1844	"1 st. spegel på Orgelverket köpt för kyrkans medel".
1894	Skrivelse av A. Fr. Fredriksson i Vårdsberg den 9/3 1894 till redaktionen av Svensk Läraretidning, Stockholm med annonsavsedd för nr 11 av Läraretidningen: "Kyrkorgel till salu.

Wårdsbergs kyrkorgel, otvifelaktigt en af de bästa Wistenius byggt, renoverad af Nordström omkring 1860, nedtages i anledning af kyrkoreparation med största försiktighet omkring den 28 Mars och försäljes med undantag af facaden för mycket godt pris.

Manualen är 4, bihangspedalen 2 oktaver, bälgarna 2 enkla. De 9½ stämmorna, alla fullkomligt brukbara, äro Qvintadena 8', Ged. 8, Fleut 4, Gemsh. 4, Princ. 8 disk, Qvinta 3 (kan ändras till Oct. 4), Oct. 2, Mixt, 3 ch 1½ fot (kan ändras till Cornett), Trump 8 med 2 register, alltigenom kraftig och brukbar liksom Woxhum. 8 disk och Trumpet 4 bas.

Endast Ged. Och delvis Fleut hafva träpipor, alla de andra äro af metall. Stämningen, justerad af Kullb. [oläsligt] omkr 1880, är ganska god och satt ½ ton lägre än hos nutidens orglar.

- 1895 Spekulanter kunna ju förr dess hellre uppgöra med Orgelnisten A. Fr. Fredriksson adr. Wårdsberg, Linköping." (Cit. avskrift i ATA, tillh. Ulf Oldaeus.) Orgeln demonterad och delvis magasinerad; 1761 års fasad bibehållen framför nytt verk av Åkerman & Lund.
- 1955 Inventering av delarna till Wistenius-orgeln av orgelbyggare Bröderna Moberg, Sandviken den 10/11 1955. Disposition (ATA, Böderna Mobergs samling):
Ged 8'	Princ 4
Gedfl. 4	Kvintadena 8
Kvinta 3	Gemshorn 4
Princ 8 disk.	Oktava 2
Trumpet 8 bas	Mixtur 3 ch 1½ fots fundament
Trumpet 4 bas	Trumpet 8 disk
Tremulant	Sperrventil
- 2013–14 Restaurering och delvis rekonstruktion (väderförsörjning och regerverk) av Bergenblad & Jonsson Orgelbyggeri AB, Nye.
- 2014-11-13 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

- Hülphers, Abraham Abrahamsson: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Swerige*. Westerås 1773. (Faksimil, Stockholm 1969.)
- Kult inv 2006: *Vårdsbergs kyrka*. Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift. Östergötlands länsmuseum, delrapport februari 2006 (<http://www.svenskakyrkan.se/linkopings-stift/linkopingsstift/kyrkobyggnader-och-antikvariska-fragor>).
- SvKy vol. 14: *Kyrkor i Bankekinds härad. Norra delen II*. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Red. Andreas Lindblom, Stockholm 1921.
- Unnerbäck, Axel: *Vårdsberg Wisteniusorgeln*. Minnesanteckningar den 28 och 30 maj samt den 4 och 16 juni 2014 (ATA, Sthlm).
- *Wisteniusorgeln i Vårdsbergs kyrka. Restaurering 2014. Avsyningsutlåtande*. 2014-10-07 (ATA, Sthlm).
 - Notiser från kyrkoböcker i Vadstena landsarkiv (e-post under restaureringen 2013–14).

Vårdsbergs kyrka. Nuvarande situation och situation fr.o.m. ca 1940. Foto Liköpings stift 2013-02-14.

Kund Davids orkester, målning från ca 1800 förvarad i sockenstugans arkiv. Foto Liköpings stift 2014-02-10.

Vårdsbergs kyrka. Situation före respektive efter 1894 års ändringar av kyrkans inredning. Foto i Byggnadsstyrelsens arkiv, Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Stockholm (jfr SvKy vol. 14 fig. 125 s. 120 resp. fig. 119 s. 109). Läktardekoren på vänstra bilden är antagligen från 1803. I en inventering från 1829 finns följande beskrivning: "Orgelläktaren, den enda målning som förtjenar att anföras, efter att altartaflorna och Predikstolen förut blifvit anförde, är på hela framsidan af runden med Oljefärg bestruken och företer Konung David med hela hans Orkester." (Cit Kult inv 2006 s. 11.)

Västervik S:ta Gertruds kyrka. Foto Liköpings stift 2012-09-12.

Västervik S:ta Gertrud

1744 Jonas Wistenius, Linköping

1788 Pehr Schiörlin, Linköping

Disposition		nuvarande (och 1789 års) disposition	
Manual C-c ³	Principal	4'	I fasaden (hela ljudande utom mitturellen).
	Gedact	8' B/D	h/c ¹
	Borduna	16'	Från G; urspr. Qwintadena 16'.
	Principal	8' D	Från g.
	Salicional	4'	
	Gedagt-Fleut	4'	Delvis 1600-tal.
	Qwinta	3'	
	Spitz-Fleut	2'	
	Octava	2'	Delvis 1600-tal.
	Mixtur 3 chor	1'	1' + 2/3' + 1/2'. Oktavrepetition på c ⁰ och c ² . Delvis 1600-tal.
	Trompet	8' /BD	h/c ¹ .
	Wox Humana	8' D	
	Tremulant		
	Pedal CDEF-c ¹ [D#=d#]	Principal	8'
Subbas-Gedact		16'	
Violoncell		8'	
Gedact		8'	
Octava		4'	
Octava		2'	Delvis 1600-tal.
Tropmpet		8'	
Bassun	16'		

<i>Tonhöjd</i>	korton, I Pr 8' g# ¹ klingar 439½ Hz vid ca 20 °C (2012-09-12); vid senaste restaurerings början i juni 2000 noteras tonhöjden för I Pr 4' a vara 463,9 Hz vid 17,5 °C och 462,9 Hz vid 17,2 °C.
<i>Temperering</i>	Werckmeister III
<i>Vädertryck</i>	ca 74-75 mmVp (båd I Pr 4' C och Ped O 4' b; 2012-09-12); vid början av senaste iståndsättningen 2000 var vädertrycket 81 mmVP.
<i>Bälgverk</i>	fem kilbälgar i tornkamaren ovanför orgeln.

Händelselista

1744	disposition (enl besiktningsprotokoll); byggd med återanvänt pipmaterial från kyrkans tidigare orgel, ett tyskt/polskt verk uppsatt i kyrkan 1694.
1753	just och rep på Wistenius' uppdrag av hans gesäller Lars Wahlberg och Anders Wollander, varvid Trompet 8' förnyades. Ännu 1771 var orgeln ej slutjusterad och godkänd av organisten.
1762	skadad genom blixtnedslag under högmässan, varvid orgeltramparen dödades och några pipor ur Borduna 16', Octava 2' och Trumpet 8' i pedalen nedsmälte. Rep av kyrkans organist Peter L Nyman.
1788–89	omb av Pehr Schiörlion, Linköping, som bl a a utbytte Spitzfleut 8' D mot Principal 8' D, ändrade Qwinta 1½' till Qwinta 3' och förnyade en del av manualens pipverk.
1830	rep av Anders Jonsson, Ringarum.
1862	rep av Nils Petersson, Visby.
1933 och 1941	rep av A Magnusson, Göteborg
1948	rep av Th Frobenius & Co. Lyngby (Danmark), enl förslag av musikdirektör Waldemar Åhlén, Stockholm. Härvid ut yttes Wox humana 8' mot en Fugara 8' från Kårsta kyrkas orgel, byggd 1850 av Gustaf Andersson, Stockholm. Trumpet 8' ändrades till Vox humana 8' genom byte av tuberna mot Vox humana uppsatser från Tjärstas kyrkas orgel, byggd 1605 av ÅPehr Schiörlin. (Omdisponeringen genomfördes trots orgelfirmans bestämda protest.) Vidare nygjordes 25 pipor i Flöjt 4' och 10 pipor i Scharff 3 chor samt rekonstruerades de ursprungliga registerandragen. Vädertrycket sänktes från 70 till 66 mmVp.
1967	rep av Einar Berg, Stockholm, som bl a monterade stötfångare vid bälgverket och höjde vädertrycket till 80 mmVp.
2000	rest av Åkerman & Kund Orgelbyggeri AB, Knivsta enligt åtgärdsprogram upprättat av Carl-Gustaf Lewenhaupt. Härvid återställdes den 1869 och 1891 utvidgade orgeläktarens ursprungliga storlek och form. I övrigt återställdes 1789 års disposition. Uppsatserna till Wox humana 8' rekonstruerades enligt bevarad förebild i 1761 års Wistenius-orgel i Vårdsbergs kyrka; de dittills använda från Tjärstad återbördades dit. De förkomna uppsatserna till Trumpet 8' rekonstruerades enligt förebild i Wistenius-orglarna i Vårdsberg, Älvestad, Skällvik och Askeryd. Ett antal pipor i Mixturen rekonstruerades. Diskantedelen till Gedagt-Fleut 4' skulle rekonstruerats enligt förebild i Skällvik och Tölö, men kom att bli byggd med 1600-talspiporna som förebild. Vidare rekonstruerades bl a en tremulant enligt förebild av delvis bevarade tremulanter av Wistenius-orglar i Askeryd och Älvestad (senare förstörd i brand). Registerandrag och registerskyltar rekonstruerades enligt förebilder i Vreta kloster och Åtvidaberg Klavbelagen enligt instrument av Schiörlin, orglarna i Lönsås och Grebo samt ett klavikord i Leufsta slott.
2012-09-12	Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Lewenhaupt, Carl-Gustaf: *Principprogram för restaurering av Wisteniusorgeln i Sncta Gertruds kyrka i Västervik*. Kisa 1994 (ATA, STHlm).

Inspelningar

Ingelberg, Bo: *Bo Ingelberg meets Jonas Wistenius*. Roland Hogman Tonteknik; Oktober 2003, maj 2004 och juni 2004. BIEM ncb SC-0502, 2005.

Västervik S:ta Gertruds kyrka. Foto Liköpings stift 2012-09-12.

Åtvidaberg, gamla kyrka

1751 Jonas Wistenius, Linköping

1957 Bröderna Moberg, Sandviken

Disposition ursprunglig disposition (enl bevarade registerskyltar) och nuvarande

Manual C-c ³	Principal	4'	I fasaden.
	Gedact	8'	
	Qvintadena	8'	
	Gedact-Fleut	4'	
	Qvinta	3'	
	Octava	2'	
	Spits-Fleut	2'	
	Mixtur 3 chor		1' + 4/5' + 2/3'. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
Trompet	8' B/D	g/g#	

Pedal C-c¹ Bihängd

Tonhöjd Pr 4' a ca 441½-442 vid 18,6 °C (2014-02-17)
Temperering obekräftat, men liksvävt eller lätt oliksvävt
Vädertryck 62 mmVp (Pr 4' C)
Bälgverk två kilbälgar, bakom orgeln

Händelselista

- 1752, 1764 Fasaddekoren klar, målning och förgyllning.
 1805 rep av Pehr Schiörlin, Linköping.
 1825 rep av Lorentz Lorin, Linköping.
 1854 rep av organisten C Nordqvist, Vårdnäs; ombeläring av bälgarna, lagning av mekaniken och manuallklaveret, beläring av trumpetmunstyckena C-g.
 1885–87 Sedan ny kyrka byggts, övergavs den gamla och förvandlades till ruin genom rivning av långhusets tak. Av orgeln magasineras fasaden, manuallklaveret, registerandragen och av pipverket hela principal 4', mixturen och Trumpet 8' i koret.
 1955–57 restaurering och rekonstruktion av Bröderna Moberg, Sandviken enligt förslag av Einar Erici och kontrakt med disponent Elof Ericsson, sedan den gamla kyrkan återuppbyggts.
 1970 försedd med slejftätning i form fjäderbälgar i mellanstockar, utfört av Bröderna Moberg, Sandviken.
 2001 250-årsjubileum för orgeln.
 2014-02-17 Linköpings stift, orgelinventering etapp 1.

Inspelningar

Arnér, Gotthard: *Aatvidaberg. Orgues historique 17. Suede. HM 4512, 1967.*

Ericsson, Ingemar: *Ingemar Ericsson spelar på Wisteniusorgeln i Åtvids Gamla kyrka. BIEM/ncb ÅWO 01-3, SKS 2001.*

Åtvidbergs gamla kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2014-02-17.

Östra Ryds kyrka

1777 Lars Strömblad, Ödeshög

Disposition nuvarande

Manual C-c ³	Principal	8'	B/D	h/c ¹ . – I fasaden, i tureller, sidofält och övre mittdelen: C-h ² .
	Untersatts	16'	B/D	h/c ¹
	Gedackt	8'		
	Quinta	3'		I fasaden, nedre fälten: C-d# ² (fr. e ² i verket).
	Fleut	4'		
	Octava	4'		
	Octava	2'		
	Scharff 3 chor			1' + 4/5' + 2/3'. Oktavrepetition på c ¹ och c ² .
	Trumpet	8'	B/D	h/c ¹
	Trumpet	4'	B	C-h
Vox humana	8'	D	Från c ¹	
	Tremulant			

Pedal C-h bihängd

Tonhöjd Pr 8' a¹ klingar någon Hz lägre än 430 Hz vid 9,8 °C (2013-02-07), dvs. motsvarande ett lågt b¹ och korton, en halvton högre än a¹ 440 Hz.

Temperering obekräftat, men liksvävt eller lätt oliksvävt

Vädertryck 81 mmVp (Q 3' d; 2013-02-07)

Bälgverk urspr. tre kilbälgar (1830), nu magasinbälg.

Händelselista

1788	grundligt rep av Pehr Schiörlin, Linköping.
1810	rep av J Everhardt j:r, Stockholm.
1830	rep av orgelbyggargesällen Nils Hallström, Linköping.
1866	rep av A p Kullbom, Linköping.
1894	rep av G Lundquist, Linköping och A P Molin, Norrköping.
1908	rep av E Gustafsson, Bankeberg, Vikingstad. Sannolikt i samband med reparationerna 1866, 1894 och 1908 hade Quintadena 8', Gedackt 8', Scharff 3 chor, Trumpet 4' B och Vox humana 8' D försvunnit och ersatts med Fugara 8', Gamba 8' Gemshorn 8' (delvis gjort av Gedackt 8') och Trumpet 16' B.
1926	rep av Åkerman & Lund, Sundbyberg. Härvid borttogs trumpetstämmorna.
1966	rest av Bröderna Moberg, Sandviken, som återställde 1830 års disposition utom Quintadena 8'. Härvid fick Scharff 3 chor och Trumpet 4' B (med undantag för en bevarad uppsats) rekonstrueras. I Vox humana återfanns drygt en oktav; övriga pipor rekonstruerades. Av Gedackt 8' återfanns stora oktaven i Gemshorn 8' och ettstrukna oktaven i Untersatts 16'; övriga pipor rekonstruerades, liksom den översta oktaven i Untersatts 16'. Den ursprungliga tremulanten återinkopplades.
2009	generell översyn, justering och rengöring av Orgelbyggare Tomas Svenske AB.
2013-02-07	Linköpings stift, orgelinventering etapp 1.

Litteratur

Moberg, Bröderna: *Redogörelse för konserveringen av orgelverket i Östra Ryds kyrka*. Sandviken, augusti 1966 (ATA, Sthlm).

Östra Ryds kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2013-02-07.

”Den tekniska kvaliteten var ursprungligen ej den bästa. Verket har emellertid sitt stora kulturhistoriska förstahandsvärde som enda bevarade verket av Lars Strömblad – en av föregångarna till 1800-talets bygdeorgelbyggare – och bidrager därmed till att ge en detaljerad bild av 1700-talets orgelbyggeri. Konserveringsarbetet kan jämföras med prototypbygge utan efterföljande ekonomiskt bärande massproduktion. Vid den konservering som gjorts 1964–66 har intentionerna varit att på ett försiktigt sätt taga bort de tekniska bristerna så mycket som möjligt utan att på något sätt förvanska Strömblads ursprungliga konstnärliga och tekniska karaktäristica. Vid rekonstruerandet av de saknade piporna har således samma något primitiva tekniska kvalitet eftersträfvats.” – Beskrivning och karakterisering av Bröderna Moberg (1966).

Östra Ryds kyrka, detalj av orgelfasaden. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2013-02-07.

Östra Skrukeby kyrka

1794 Pehr Schiörlin, Linköping

Disposition ursprunglig disposition (enl bevarade registerskyltar) och nuvarande

Manual C-f ³	Principal	8' D	Från c ¹
	Gedacht	8'	
	Qvintadena	8'	
	Principal	4' B/D	h/c ¹ – I fasaden (turellerna och sidofälten): C-h.
	Fleut	4'	
	Qvinta	3'	
	Octava	2'	
	Wahlfleut	2'	
	Mixtur 4 chor	C.c./e.G.	Två register: 1' + 1' resp. 4/5' + 2/3'. Oktavrepetition på c ¹ och c ²
	Trumpet	8' B/D	h/c ¹
	Trumpet	4' B	C-h
	Vox humana	8' D	Från c ¹
	Tremulant		

Pedal C-a Bihängd

Tonhöjd korton; ca en ½-ton högre än a¹ 440 Hz
(vid 9 °C 2014-04-16 gav Pr 8' a¹ utslag för a#¹ 432½ Hz, g#¹ för a¹ 432 Hz)

Temperering trol. s.k. Schiörlintemperering (pers korr. orgelbyggare Helmuth Gripentog 2015-01-24).

Vädertryck 70 mmVp (Pr 4' C)

Bälgverk Två kilbälgar i separat bälghus bakom orgeln.

Händelselista

1880	rep (bälgverket)
1941	rep av Th Frobenius & Co, Lyngby (Danmark) enl förslag av Kyrkosångens Vänners orgelråd
1963	rep av Bröderna Moberg, Sandviken
1991	rest av Åkerman & Lund Orgelbyggeri AB, Knivsta enl åtgärdsprogram av orgelkonsult Carl-Gustaf Lewenhaupt, Kisa 1988-05-06
2014-04-16	Linköpings stift, orgelinventering etapp 1

Litteratur

Lewenhaupt, Carl-Gustaf: *Principprogram för restaurering av Schiörlinorgeln i Östra Skrukeby kyrka, Linköpings stift*. 1988 (ATA, Sthlm).

Carlegrim, Erik & Carl-Gustaf Lewenhaupt: *Schiörlinorgeln i Östra Skrukeby kyrka 200 år*. Östra Skrukeby Hembygdsförening, ÖSHF; Serien uppsatser nr 7 1994. Åtvidaberg 1994.

Inspelningar

Alinder, Henrik: *Schiörlin in Östra Skrukeby*. Rauna/Opus 3, 9-11 augusti 1998.

Östra Skrukeby kyrka. Foto: Linköpings stift, N Fredriksson 2014-04-16.

Ett orgelbyggeri i centrum² – Niclas Fredriksson

I år är det 200 år sedan orgelbyggare Pehr Schiörlin i Linköping byggde och sonen Jonas Fredric färdigställde orgeln i Rappestads kyrka. I och med att sonen dog under bygget av den bevarade orgeln i Häradsammars kyrka 1821 upphörde den så kallade Linköpingstraditionen, grundad av orgelbyggare Jonas Wistenius.

Under 1820-talet började en ny epok för orgelbyggeriet i Sverige, men var blev de berömda Wistenius-orglarna från 1700-talsepoken och Schiörlin-orgeln i Rappestad byggda? Var låg själva orgelbyggeriet?

Orgelbyggeri och herrgårdsbyggnad

Beträffande Wistenius härkomst och yrkesmässiga bakgrund ger samtida uppgifter besked:

Orgelbyggaren Jonas Wistenius är i Wist sn född år 1700. Reste ut til Týskland såsom snickares gesäll 1726. Lärde Orgelbyggare konsten hos Mosengel och deß Måg Caspari uti Königsberg [...] Kom hem til Swerge 1738. Fick Kongl. Privilegier 1741.³

Vidare är det känt att Wistenius inrättade verkstad i Linköping, att han vann burskap som orgelbyggare och högare 1751 liksom att han 1756 fick kommerskollegiets tillstånd att anlägga en "orgelverks- och musiksträngaspelsfabrik" för styckevis förfärdigande i Linköping, där han senare även drev strump- och tröjfabrik jämsides med orgelbyggeriet.⁴

Från 1771 finns en uppgift om att Wistenius uppfört en fabriksbyggnad "med stora rum, tjenliga at uppsätta orgelwärl uti til proberande sedan the äro färdiga".⁵

Var verkstaden låg och om den legat på samma plats ända sedan Wistenius återkom till Sverige är outrett. I bouppteckningen efter Wistenius 1777 finns angivet att han ägde en gård, men utan precisering av vilken gård, inom S:t Lars församling. Motsvarande handlingar efter efterträdaren Pehr och hustrun Catharina (f. Roth) Schiörlin, efter sönerna Jonas Fredric och Anders H. är mer informativa, liksom efter gesällen C. Rylander och instrumentmakaren N. Hallström. Ännu på 1830-talet och 1841 var gården "No 42 Tannefors quarter" i schiörlinsk ägo.⁶

Pehr Schiörlin blev lärling hos Wistenius 1753 innan han senare kom att bli förste gesäll med självständiga uppdrag. Från 1769 var de båda kompanjoner. 1778 erhöill han privilegium efter att han vid Wistenius död året innan övertagit verkstaden.

Några år senare tycks Schiörlin ha fått tillfälle att förnya sitt byggnadsbestånd. Samma år som Schiörlin fick uppdraget att bygga den ännu bevarade orgeln i Slaka kyrka, fick han också möjlighet att köpa huvudbyggnaden på Lagerlunda gård någon mil väster om Linköping där ägaren Israel Lagerfelt uppförde en ny. Genom att Lagerfelt själv spelade orgel och verkade ungefär som orgelkonsulter gör idag, bidrog han till att orglar byggdes på flera håll i stiftet vilket gynnade Schiörlin och orgelbyggeriet i Linköping.⁷ Köpet av mangårdsbyggnaden ägde rum år 1782. Den lär ha varit två våningar hög och täckt med spåntak, och rimligen var den timrad och därmed demonterbar i och med att den kunde flyttas till Nygatan 17-19 i Linköping.⁸

² Artikeln är tidigare publicerad i *Stiftshistoriska Sällskapet i Linköpings stift – Årsbok 2015*; red. Blomqvist, Christina & Katarina Lewis, Catharina Kjellgren och Ann-Charlott Feldt; Stiftshistoriska Sällskapet i Linköpings stift årsbok nr 4, s. 8-24 och i något förkortad version i *ORGELforum* NN/2015 red. NN, Svenska Orgelsällskapetets tidskrift s. nn-nn.

³ VSB, HM, Cb:2, "P. m.", osign. och odat. ca okt-nov 1771 p. 302f; jfr Hülphers 1773 s. 188f.

⁴ Lindell 1940 s. 300f, jfr s. 279 och 314 och EE & RAU 1988 s. 500f.

⁵ Helenius-Öberg 1986 s. 36.

⁶ VLA, bouppteckningar, Fr. J. Schiörlin 8/10 1841; jfr Lundin 1940 s. 305.

⁷ Fredriksson, RAÄ 2003.

⁸ Wachtmeister 1981 s. 73.

Så här långt har vi alltså tre hållpunkter när det gäller att ringa in var orgelbyggeriet låg:

- en gård inom S:t Lars församling,
- "gården No 42 Tannefors kvarter" och
- adressen Nygatan 17-19.

Spåren för till Linköpings centrum. Men går de att följa bakåt i tiden?

Foto, ritningar och kartor

Tack vare äldre fotografier och ritningar är det möjligt att följa bebyggelsen vid Nygatan 17-19 och dess utseende tillbaka till 1870-talet.

Mot bakgrund av hur byggnaden från Lagerlunda lär ha sett ut och av husen på bilderna att döma kan det röra sig om samma hus. Med reservation för att frontespisen, av bilderna att döma breddats någon gång mellan 1872 och 1906, ser bebyggelsen ut som innan den revs på 1960-talet.

Så tycks det även vara beträffande bebyggelsen på gården i övrigt, vilket syns på äldre kartor och uppmätningar.

Även om mer ingående arkivgenomgångar kan ge en annan bild av gården med orgelbyggeriet, kan man nog anta att det såg ut ungefär som på dessa bilder på Schiörlins tid runt 1782.

Att bebyggelsen på Nygatan 17-19 delvis utgjorts av den herrgårdsbyggnad Schiörlin köpte 1782 verkar rimligt, men hur förhåller det sig med den övriga bebyggelsen på gården: motsvarar byggnaderna 1771 års karaktärisering av den fabrik Wistenius uppfört?

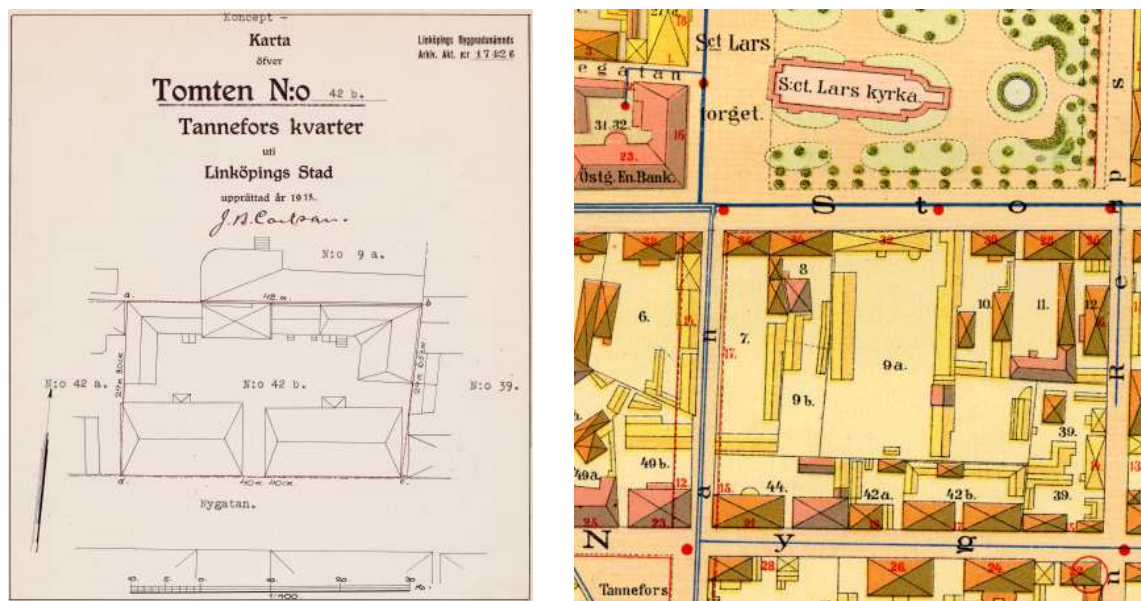

Fig. 1a-b. Del av tomtkarta upprättad 1918 och detalj av Karta öfver Linköpings stad. Upprättad åren 1898–1900 af kapten J. Stånggren (båda LSA). Gården nr 42b på de båda kartorna är den som Wistenius och Schiörlin ägde – här sedda på traditionellt sett uppifrån med söder ned- och norr uppåt, vilket kan jämföras med utsikten från norr på bilderna från S:t Larskyrkans torn, fig. 2a-b. En jämförelse av kartbilderna till höger, fig. 2b, och den översiktliga stadsvyn från söder i fig. 4 ger ytterligare perspektiv på gården och bebyggelsen på tomten.

Fig. 2a-b. Överst, utsikt åt sydöst från S:t Larskyrkans torn, enligt vykort poststämplat i Brokind den 16 januari 1906; anonym fotograf (jfr Lindell 1940 s. 84). I övre vänstra delen, syns in mot mitten av bilden på 1906 års den gård, gården No 42 i Tannefors kvarter som orgelbyggare Wistenius och Schiörlin ägt. På norra delen av samma tomt ligger idag södra delen av Gyllenhuset, medan södra delen av tomten utgör en del av Gyllentorget. – Nederst, motsvarande utsikt nästan hundra år senare. Närmast i bild syns husen utmed S:t Larsgatan, alldeles söder om S:t Lars kyrka. Foto: förf. 2004.

Fig. 3. De två husen i mitten på bilden ligger på södra delen av den gård Wistenius och Schiörlin ägde, och som vetter ut mot Nygatan. Bilden visar en vy åt nordväst utefter Nygatan upp mot S:t Larsgatan, sett ungefär från korsningen mellan Nygatan och Repslagaregatan. Till höger på bilden syns enligt beskrivningen av fotografiet "Gyllenhuset under byggnad. Färdigt hösten 1968." Foto (LSA): Sven Börjesson 1968 (HaBo60). Jfr foto (LSA) av Folke Fromholtz före 1975 (FoFr2664); "Idag ligger Gyllentorget här."

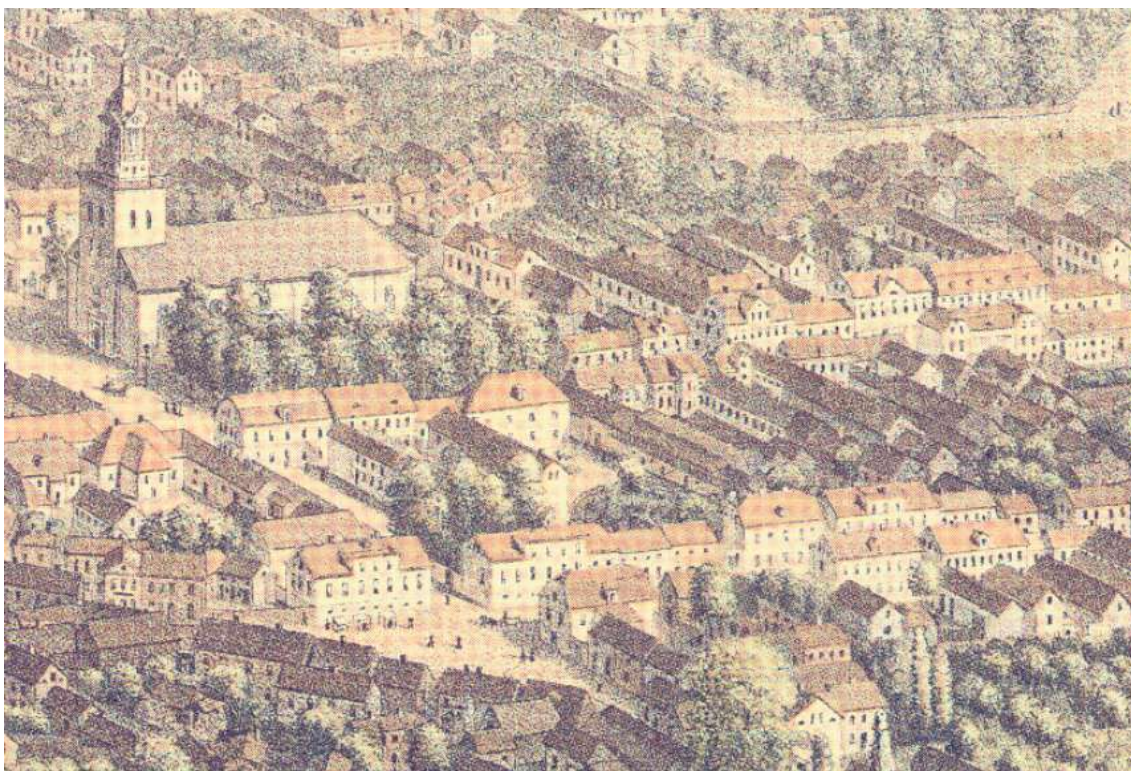

Fig. 4. Detalj av stadsvy över Linköping utförd av Pabst Pinx. & Lith. utgiven i Stockholm av Schlachter & Seedorff (ÖM). Tryckår saknas, men järnvägen och statinshuset som uppfördes 1871–72 finns med vilket innebär att vyn tillkommit därefter. I nedre högra hörnet syns två av de byggnader som ligger ut mot Nygatan och som syns på 1906 års bild från S:t Larskyrkans ton (fig. 2a).

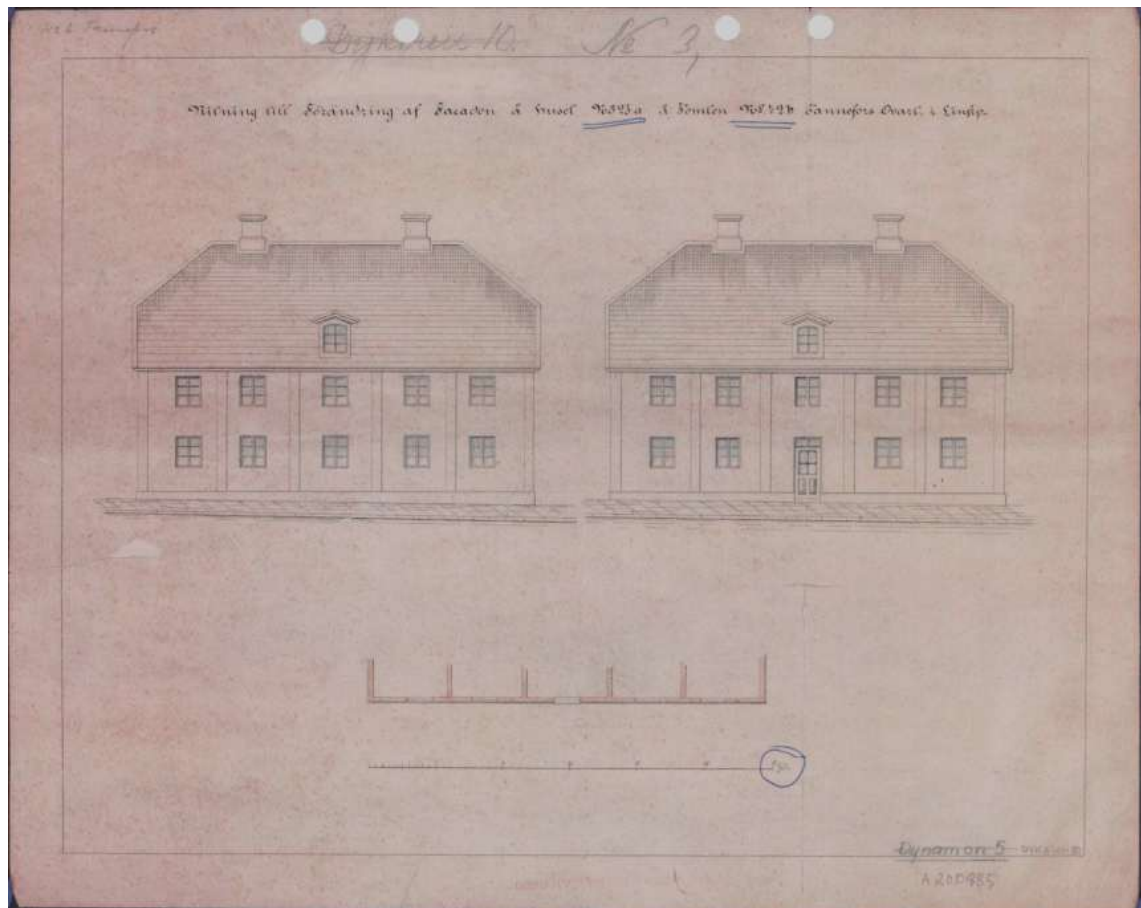

Fig. 5. Odaterad, skalenlig Ritning till Förändring af Facaden å huset No 23 a å Tomten No 42b Tannefors Quart. i Link. (LSA). Förändringen avser tydligen upptagande av en ny dörr mot Nygatan. – Man kan anta att ritningen föreställer det hus som Schiörlin köpte av Israel Lagerfelt och flyttade från Lagerlunda gård.

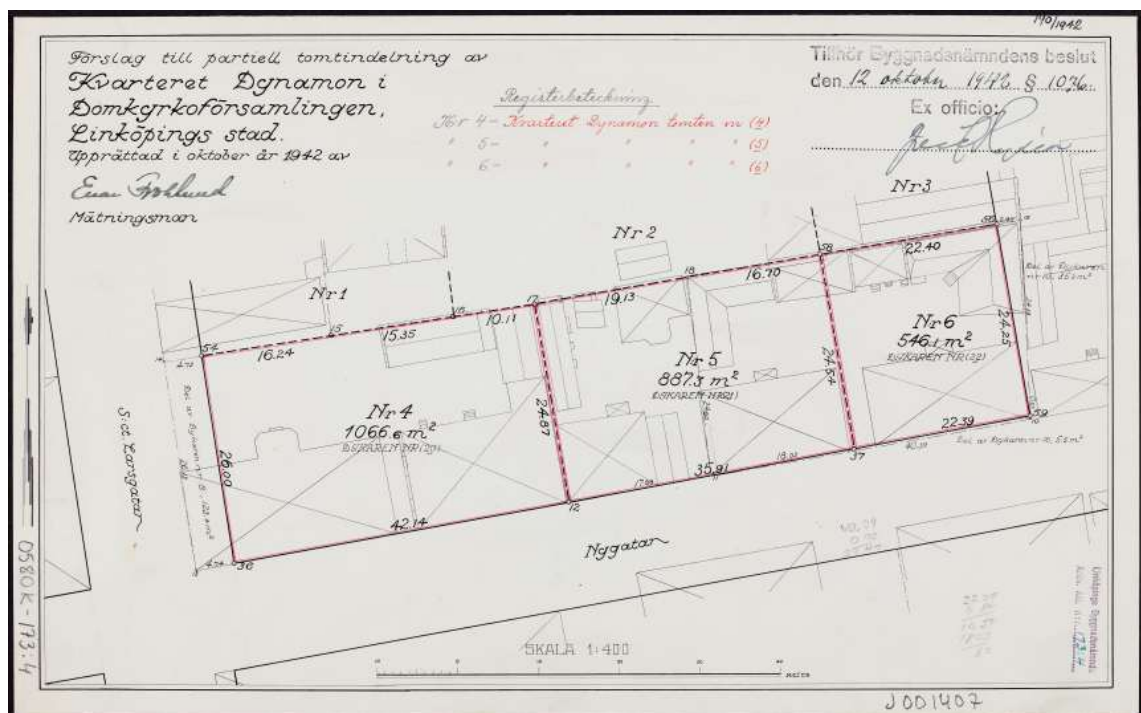

Fig. 6. Förslag till partiell tomtindelning upprättad 1942 (LSA).

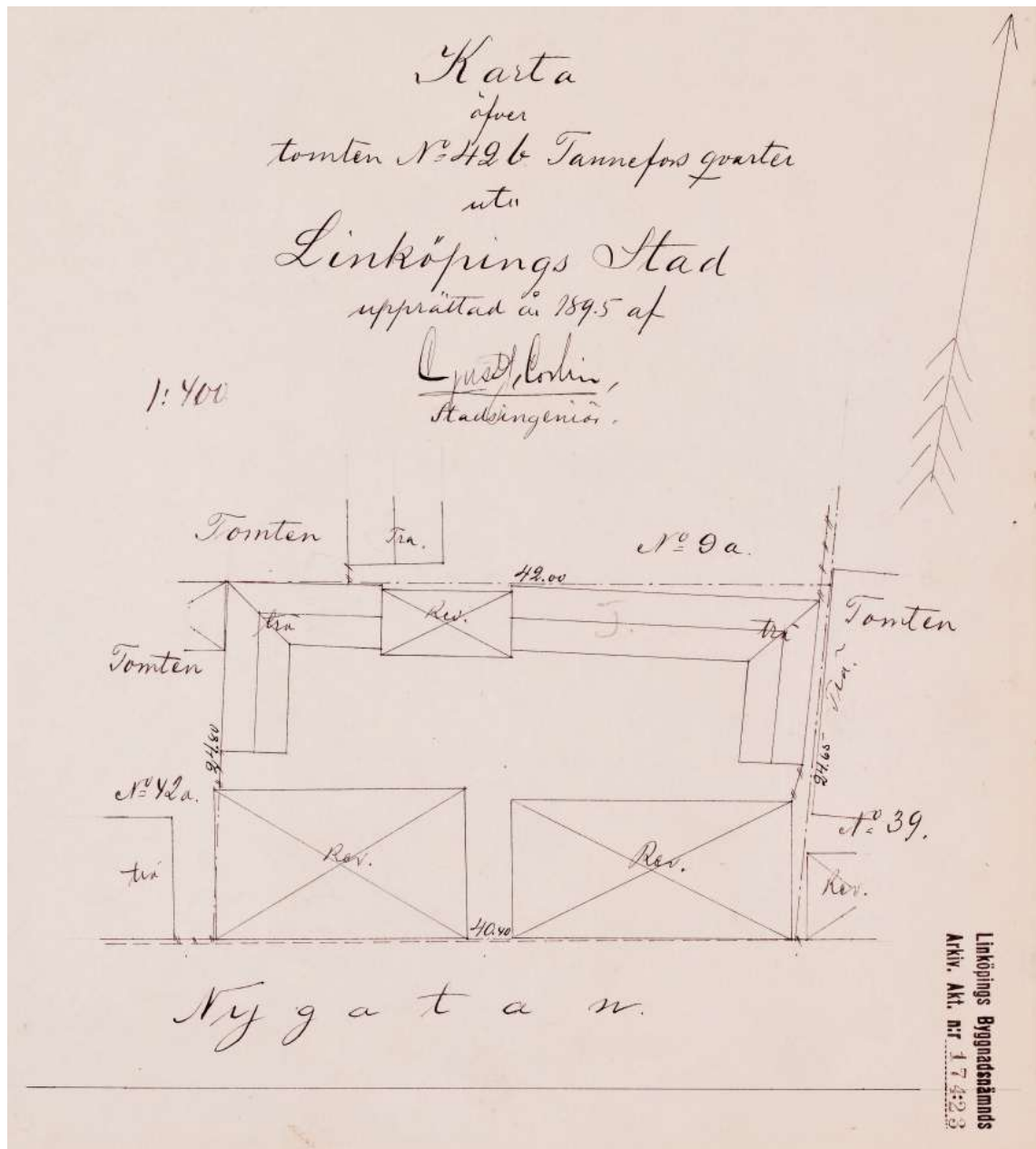

Fig. 7. Tomtkarta upprättad 1895 (LSA). Denna tomtekarta förmedlar ytterligare information om byggnaderna på "tomten No 42b i Tannefors kvarter". Utöver tomtens längder – åt Nygatan 40,40 meter, åt öster 24,65 m, åt väster 24,80 m och åt norr 42,00 meter – framgår också att de två husen utmed Nygatan samt mittpartiet av längan inne på gården var reveterade ("Rev.").

Fig. 8. En del oklarheter råder ännu beträffande tillkomsten av bebyggelsen på tomten, både om längan inne på gården och om husen utmed Nygatan. Bland annat gäller det frontespisen på huset med valmat tak men också rörande åldern på det andra huset. Ändå är det nog knappast alltför djärvt att anta att gården som syns på bilden är just den går där orgelbyggarna Wistenius och Schiörlin bedrev orgelbyggeri. Huruvida Wistenius lade grunden till Linköpingstraditionens orgelbyggeri där redan från början, det vill säga runt början av 1740-talet är ännu en öppen fråga.

... ”stora rum, tjenliga” ...

Av bevarade kontrakt mellan Wistenius och församlingar framgår att orglarna till alla ”essentiella” delar och så långt möjligt skulle färdigställas ”styckewis” i Linköping innan de sattes upp ute i kyrkorna.⁹ Förfarandet är föreskrivet i kontrakt från hela både Wistenius och Schiörlins verksamhet. Motsvarande förfarande finns också dokumenterat för Wistenius läromästare Mosengel i Königsberg.¹⁰

Förfarandet kan tyckas självklart, men att orgelbyggare hade en permanent verkstad med på en och samma plats var mindre självklart före 1700-talet i Sverige. Visserligen fanns några orgelbyggare i Stockholmsregionen jämte Johan Agerwall i Söderköping med stationär verksamhet, samtidigt som en välrenommerad orgelbyggare som Hans Henrich Cahman bedrev en rätt ambulerande verksamhet. Borgmästaren Per Jonsson i Skänninge byggde sporadiskt, liksom organisten Anders Månsson Bruse i domkyrkan vilken på flera sätt förde en mindre fast rotad tillvaro.¹¹ Mer permanent etablerade orgelbyggerier grundas först på 1700-talet, dels av Johan Niclas Cahman som lade grunden till den så kallade Stockholmstraditionen och dels av Wistenius med orgelbyggeriet i Linköping.¹²

Men, hur var det då med själva fabriken, orgelbyggeriet som av bildmaterialet att döma rimligen varit inrymt i byggnaderna inne på gården?

Av 1895 års skalenliga karta går att utläsa att den reveterade delen med skorsten mitt i gårdslängan bör vara ungefär 10½ m bred och 20 m lång. I den två våningar höga längan är just denna del något högre.

När det gäller Wistenius byggde han med endast enstaka undantag 4'-verk där största pipan är något mer än fyra fot lång. Även om Schiörlin byggde fler betydligt större orglar utgick även han från en typ av 4'-dimensionerad standardorgel. Utan utsmyckning är fasaderna från de bevarade 4'-verken av Wistenius och Schiörlin mellan 3-3½ m breda och 3-4 m höga.

⁹ Projektkontrakt 1776 avseende orgel till Värö kyrka; Einar Erici arkiv, ATA.

¹⁰ Janca & Renkewitz 2008 s. 155f, 203ff och 215ff.

¹¹ Erici 1949, Edholm 1985 och Sandén 2014 s. 181-229.

¹² Lindahl 2008 s. 195f och 203f; Unnerbäck 1984–85, dens. 2001 och 2014; Olsson 1998; Fredriksson 2003 och 2007.

Om man antar att den något högre delen av gårdslängan delvis var inredd utan mellanvåning och öppen takstol, så att ena halvan av byggnaden var som en hall tillräckligt stor för att – enligt formuleringen från 1771 – kunna ”upsätta orgelwärc uti til proberande sedan the äro färdiga”. Vidare kan man tänka sig att pipmakeri och finsnickeri var förlagda till denna del eftersom de fordrade eldning, gjutning, lödning och limning. Övriga delar av längan var rimligen ekonomibygnader av mindre central betydelse för orgelbyggeriets mest ”essentiella” delar.

Rappestad-orgeln i centrum

Så åter till den inledande frågan om var orgeln som står i centrum i år blev byggd: i Rappestad eller i centrum?

Faktum är att i förslaget till kontrakt från den 14 maj 1812 avtalades om både och. Struktur, bälgar, manual- och pedalväderlådor samt de fem största trästämmorna byggdes på plats ”vid Rappestads kyrka”, övriga delar som klaviaturer och pipverk ”hemma hos orgelbyggaren” i Linköping.¹³

Möjligen byggdes öververket som motsvarar den 4'-dimensionerade typen av standardorgel i orgelbyggeriet innan det monterades i den övre centrala delen av fasaden (fig. ovan s. 3) på plats i Rappestads kyrka. Där förmedlar den en strålande bild och efterklang av det schiörlinska orgelbyggeriets gyllene epok som tack vare konstnärlig kvalitet och klangskönhet ännu är lika levande 200 år senare – även om själva orgelbyggeriets tid i centrum avlösts av en annan Gyllen-epok!

¹³ LVA, Rappestads kyrkoarkiv Lla:1 Orgelverksskassans räkenskaper 1810–1820 [...] p. 51-57.

Fig. 9. Västervik, S:ta Gertruds kyrka. Denna orgel från 1744 är den största och äldsta bevarade av de orglar Jonas Wistenius i Linköping byggde. Foto: förf. 2012. På 1780-talet blev orgeln omdisponerad av Schiörlin; några pipor flyttade och andra bytta. Vid en hastig jämförelse av de orglar Wistenius och Schiörlin byggt är den stilistiska skillnaden i deras utseende slående. Arkitektonisk uppbyggnad och dekor i Wistenius orglar är präglad av barock (fig. 9), Schiörlins av klassicism (fig. ovan s. 3). Däremot är den hantverksmässiga kontinuiteten som präglar själva orgelbyggeriet anmärkningsvärd. Trots 80 års skillnad och trots viss skillnad i val av material, träslag till väderlådor och fanér på klaviaturer, är det tydligt att båda i hög grad arbetat enligt samma principer. Det märks på dimensioner och proportioner, mensurering av pipverken och särskilt av den grundläggande s.k. principalstämman som till övervägande del står i fasaden. Vidare märks det på konstruktion, bearbetning och injustering av de övriga delarna av själva orgelverken bakom fasaderna och som i projektdokument kallades "essentiella". Den stilistiska förändringen råkar ha sammanfallit med att Wistenius dog och att Schiörlin tog över verkstaden 1776/1777. Omständigheterna kring stilförändringen är beskrivna sedan tidigare av bl.a. Bertil Wester och Einar Erici. Vilka byggnadstekniska konsekvenser den kom att få, eller inte och som här bara antytts, utreds vidare och finns delvis beskrivna i andra sammanhang (Fredriksson 2008, 2007 och 2003).

Referenser

LSA, Linköpings stadsarkiv, stadsbibliotek

LVA, Landsarkivet i Vadstena

RAÄ, Riksantikvarieämbetet

ÖM, Östergötlands museum

Edholm, Dag: *Orgelbyggare i Sverige 1600–1900 och deras verk*. Stockholm 1985.

Erici, Einar: "Orglar och orgelbyggare", *Linköpings stift i ord och bild*. Stockholm 1949 s. 245-304 (särtryck Vadstena 2009).

Erici, Einar & R. Axel Unnerbäck: *Orgelinventarium – Bevarade klassiska kyrkorglar i Sverige*. Helsingborg 1988.

Fredriksson, Niclas: "Casparini's Organ Pipe Scaling – and related Organ Building Traditions studied, using a new Program to Analyze Pipe Scaling", The Eastmen Rochester Organ Initiative – EROI festival 2008, Rochester (New York) Chirst Church: Rapportering från invigning och besiktning den 16-20 oktober 2008 av den nya så kallade Craighead-Saundersorgeln. Riksantikvarieämbetet; 2008-10-28, RAÄ-dnr 312-3720-2008 (ATA).

Fredriksson, Niclas: "Eighteenth-century Swedish organ-building in Baltic perspective", *The Nordic-Baltic Organ Book – History and Culture*. Red. Anna Frisk, Sverker Jullander & Andrew McCrea, GOArt Publications no. 11, 2003 s. 122-134.

Fredriksson, Niclas: "Ein teilweise revidiertes und komplettiertes Bild von Georg Joseph Vogler und seine Bedeutung für den Orgelbau in Schweden am Ende des 18. Jahrhunderts", *Georg Joseph Vogler – Umbrüche im Orgelbau – Band II*. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation (IAOD) in Stockholm (Mai/Juni 2003), Uwe Pape (red.). Berlin 2007 s. 203-254.

Fredriksson, Niclas: *Pehr Schiörlinorgeln från 1783 i Slaka kyrka. Antikvarisk-teknisk dokumentation*. ATA, RAÄ dnr 413-0261-2003.

Helenius-Öberg, Eva: *Svenskt klavikordbygge 1720-1820. Studier i hantverkets teori och praktik jämte instrumentens utveckling och funktion i Sverige under klassisk tid*. Uppsala 1986.

Hülphers, Abraham A:son: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Sverige*. Westerås 1773.

Lindahl, Göran: "Kyrkorna från reformationen till 1760", *Sockenkyrkorna kulturarv och bebyggelsehistoria*. Red. Markus Dahlberg & Kristina Franzén, Kristianstad 2008 s. 177-225.

Lindell, Thord: *Hantverk och manufakturer i Linköping. Ur näringsstadgarnas verksamhet och föreningsliv*. Linköping 1940.

Olsson, Birger: *Olof Hedlund orgelbyggare. Levnad – verksamhet – orgelverkens öden*. Göteborg 1998.

Sandén, Annika: *Missdådare – Brott och människoöden i Sverige omkring 1600*. Borgå 2014.

Unnerbäck, Axel: "Gren & Strähle – orgelbyggare i upplysningstid", *Orgelforum* 2014:1 s. 14-16.

Unnerbäck, Axel: "Orgelbyggare, tjänsteman och köpman. Ett bidrag till Johan N. Cahmans biografi." *Orgelforum* 1984:2 s. 17-23 och 1985:1 s. 14-19.

Unnerbäck, Axel: "Orglarna i Linköpings domkyrka från Cahman till Setterquist", *Linköpings domkyrka – inredning och inventarier*. Nisbeth, Åke & Ingrid Estham Sveriges kyrkor konsthistoriskt inventarium vol. 225. Borås/Stockholm 2001 s. 295-309.

Wachtmeister, Maud: "1790 års corps-de-logi på Lagerlunda", *Östergötland 1981*. Östergötlands och Linköpings stads museum, Linköping 1981.

Wester, Bertil: *Gotisk resning i svenska orglar. En undersökning med huvudsaklig begränsning till det svenska materialet under medeltiden*. Stockholm 1936.

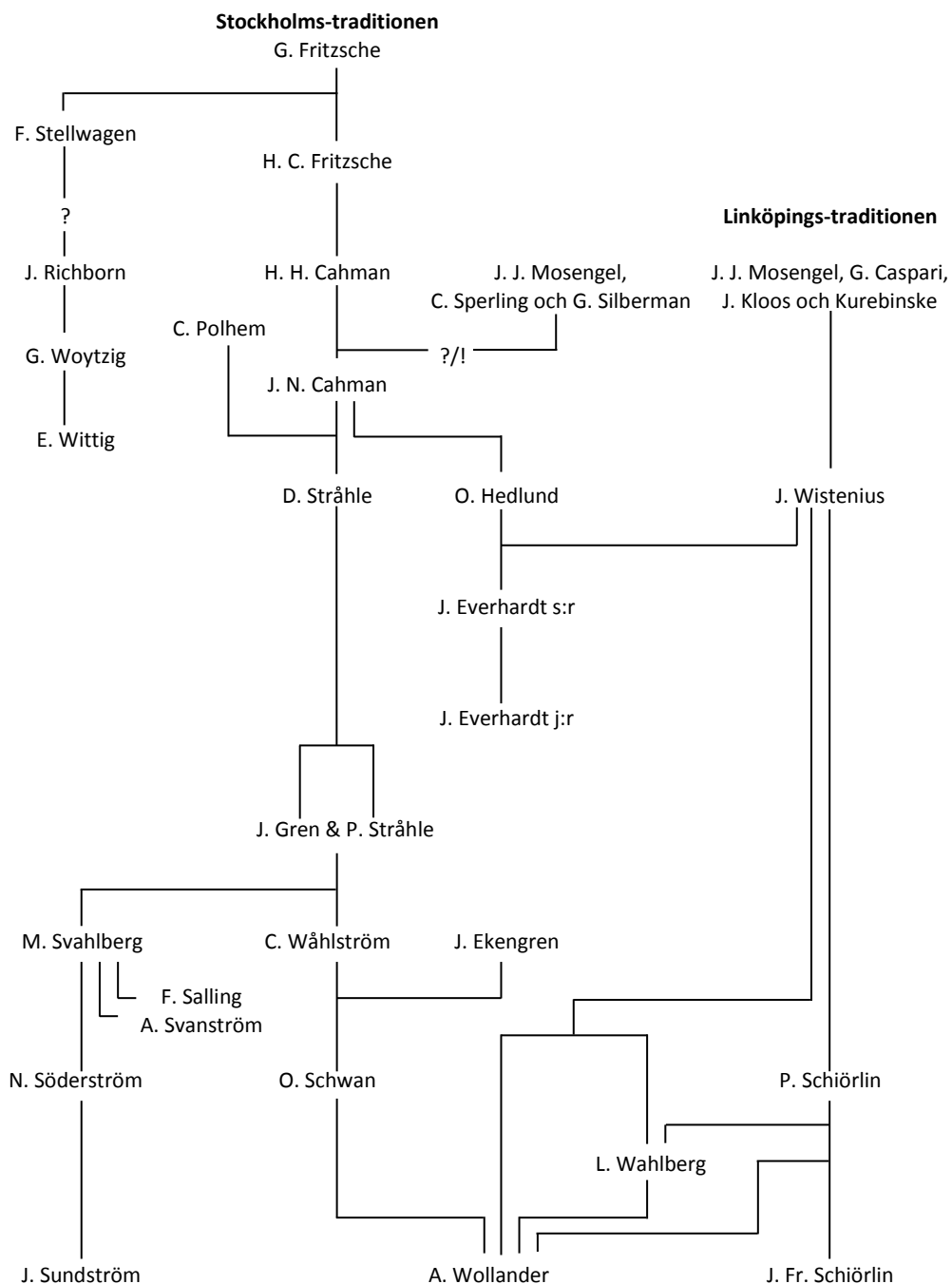
Orgelbyggarna och deras verk – Niclas Fredriksson och Axel Unnerbäck

För vård- och underhåll av bevarade verk av orgelbyggarna Wistenius och Schiörlin är det, liksom för orglar av andra orgelbyggare och från andra byggnadstekniska epoker, väsentligt att så långt möjligt känna till vad som finns kvar av deras samlade produktion och verksamhet. Verkförteckningarna här nedan är ett led i det arbetet. De bygger på tidigare insatser och egna iakttagelser på plats i respektive orgel och kyrka och skall kontinuerligt kompletteras.

Hör gärna av er till Niclas Fredriksson, stiftsantikvarie i Linköpings stift.

Orgelbyggeri ca 1700–1820

Yrkestradering mellan orgelbyggare verksamma inom den så kallade Linköpingstraditionen och Stockholmstraditionen inom svenskt orgelbyggeri från omkring 1700 till ungefär 1820.

Orgelbyggarna och deras verk

Orgelbyggarbiografisk grundinformation hämtad från Erici & Unnerbäck 1988 avseende, kronologisk ordning efter orgelbyggare; Jonas Wistenius följd av Lars Strömblad, Pehr Schiörlin och dennes son Jonas Fredric Schiörlin.

Beträffande **orgelbyggare Lars Wahlberg** och dennes kompanjon **Anders Wollander** vilka liksom Schiörlin och Strömblad också arbetat för Wistenius finns det anledning att särskilt **uppmärksamma när deras orgel, 1767 års orgel i Loftahammars kyrka blir 250 år om 2017.**

WISTENIUS, JONAS * 1700 i Vist, † 22/2 1777 i Linköping.

1726–1738 studieroch yrkesverksamhet utomlands, bland annat hos Johann Josua Mosengel och Georg Caspari i Königsberg. Tillsammans med dem byggde han flera verk i Böhmen, Preussen och Polen. Därefter anställd hos Kurebinske i Belgrad och Johann Kloos i Riga. Priviligierad 1742. Verkstad i Linköping, där han vann burskap som orgelbyggare och hökare 1751. 1756 fick han kommerskollegiets tillstånd att anlägga en ”orgelverks- och musiksträngaspelsfabrik” i Linköping. Där drev han senare även strump- och tröjfabrik jämsides med orgelbyggeriet. Wistenius’ orgelbyggeri bildar grundvalen för Linköpingsskolan, som jämte Stockholmskolan dominerade svenskt orgelbyggeri till omkring 1820. Han har enligt egen uppgift byggt 96 orglar, omkring 70 mestadels mindre verk är belagda. Orglarna färdigställdes vanligen på verkstaden i Linköping. Efter Wistenius död övertogs verkstaden av hans medarbetare Pehr Schiörlin.

Kända verk och arbeten av Jonas Wistenius					
År fet = orgeln bevarad * = fasad med bevarade originalpipor (* = fasadstruktur bevarad men med nyare pipor	Kyrka	Verk manualer, pedal, bihangspedal x = ej belagt, men rimligt	Principalgrund Huvudprincipal i resp. verk	Stämmor Antal hela eller halva register i resp. verk, exkl. biregister.	Förklaringar, insats och bevarande EEe = Erici excerpter H = Hülphers 1773: sida
1740	Ljung (Ög)	x ⁱ		7	H:267
1740	Svanshals	x ⁱ	4'	8	H:268f. Pipmtrl i Källstad (EE/AU 1988 s. 177)
*1741	Kristdala (*Böda)	x ⁱ		8	H:270
1742	Lemnhult	x ⁱ		6	H:289
1743	Godegård	x ⁱ		7	H:268
1744	Gladhammar	x ⁱ		5	H:269. Av Wistenius?
1744	Västervik S:ta Gertrud	I P	4' / 8'	12+8	EEe; H:219f
*1744	*Nåshult	I bih	4'	9	EEe; H:289
1746	Gistad (Vadstena slott)	I	4'	5	H:264. – Ombyggnad av orgel från 1736. Ägs av Östergötlands museum.
1746	V Eneby	x ⁱ		7	H:266
1746	Örberga	x ⁱ		8	H:268; EEe
1746	Tryserum (g:a)	x ⁱ	8' (trol. 4')	9	H:270
1746	Sandhem	I	4'	9	H:273
1747	Vist (Ög)	I bih	8'	11	EEe; H:266f
(*1747)	(*Vreta kloster	I	4'	8	H:267
1748	Bredared	x ⁱ		6	H:273
1748	Ålghult	I	4'	9 (10?)	EEe; H:286
1748	Vånga (Vg)	I	4'	9	H:272
1748	Torslunda	I	4'	8	EEe; H:298, ”är lika stort” som Persnäs (H:297).
1749	Bottnaryd	x ⁱ		9	H:273
1749	Nykil	I	4'	9	H:266
[1749]	[Åby Kalmar län]	I	4'	14	H:297. Verket delvis magasinerat
1750	Bredestad	I	4'	(?)	H:271
1750	Gårdserum	x ⁱ		7	H:270
1750	Häradshamma r	I	4'	9	H:262

(*)1750	(*)Säby (Sm)	x	4'	10	H:271
1750	Harstad	x		6	H:268
*1750	*Barnarp	x			(H:288) Fasadstämma?
1751	Åtvid	I	4'	10	H:265. Rest. + rek.
1751	Floda (Sö)	I	8'	12	H:275
1752	Asby	I	4'	8	H:265
*1752	Rök (*Varv, Vg)				H:263. Wistenius? Omb + återanv.
1753	Mogata	x		8	H:263
1754	Askeby	I	4'	7	H:264
1754	Linderås	x			(H:271)
1754	Örtomta	I	4'	12	H:265, är "lika med Swinstads" (H:264).
1755	Hällestad	x		10	H:268. Paneler, läktarbarriär
(*)1755	(*)Vireda	I	4'	8	EEe; H:271
1756	Furingstad	x	4'	7	H:262. Manualklaviatur (backar och ram)
1756	Jonsberg	I	4'	9	H:262, "et lika stort" som i Häradshammar (H:262); EEe. Dekor och ev. detaljer
1756	Barkeryd	I	4'	8	H:287f
(*)1757	(*)Kisa	I P	4' / 8'	12+7	H:266. Bl.a. div. rörverk
1757	Kisa				Flyttning av Cahman-positiv till Sund (EE/AU 1988 s. 330)
1758	Älmeboda	I	4'	13	H:286
*1758	Svinstad (*Tidersrum)	I bih	4'	12 (11?)	H:264f (EEe)
1758	Lekeryd	x			(H:288)
1758	Växjö domk:a	II P	8' / 4' / 8'	15+11+11	Projekt; EEe
1758	Växjö domk (II)	II P	8' / 4' / 8'	12+10+9	Projekt; EEe
1758	Växjö domk (III)	II P	8' / 4' / 8'	12+10+10	Projekt; EEe
1758 (?)	Växjö domk (IV)	II P	8' / 4' / 8'	12+10+10	Projekt; EEe
1759	Hogstad	x		6	H:268
*1759	*Eksjö	I P	4' / 8'	11+7	H:241f. Ped Pr 8' stora okt, magasinerad.
1760	Askeryd	I	4'	11	Bälgrampa magasinerad
1760	Vadstena S:t Per	I P	4' / 8'	13+7	EEe; H:237
(*)1761	(*)Sättila	I bih	4'	10	EEe; H:296. Enstaka innerverkspipa/-or ca ½'
1761	Hjälmseryd	x		13	H:288
1761	Vårdsberg	I	4'	11	H:265. Rest.+ rek.
1762	Skällvik	I	4'	8	H:265, magasinerad "dubbel skäftbälgr" (H:288.) Fasadstämma?
*1763	Svarttorp (*Tengene)	x			
1763	Finspångs slott	x		10	H:267
1763	Skärstad	I bih	4'	10	H:288f; EEe
1764	N Vram	I	4'	10	H:294
[1766]	[Herrestad (Ög)]	I	4'	6	H:268. Väderlåda, pipor magasinerade; fasad och Principal 4' i kyrkan
1767	Linköping S:t Lars	x		10	H:228f. Senare flyttad till Madesjö
*1767	*Landeryd	I bih	4'	9	H:264; EEe
*1768	*V Torsås	x		10	H:287, "giordt af Schiörlin 1768"
*1770	*Bergunda	x	4'		(H:286), "byggt af Schiörlin"
*1772	*Rogberga	I	4' (trol.)	9	EEe, H:?
1774	Ölmstad	I bih	4'	10	EEe; (H:289 tidigare orgel)
*1775	*Tölö	I	4'		Delv. bev. pipverk (EE & AU 1988 s. 476). (H:296 tidigare orgel),
*1776	*Odensvi (Sm)	I bih	6' (8')	13	(H:269 tidigare orgel)
1776	Älvestad	I bih	4'	10	H:?
1776	Värö	I bih	4'	10	Projekt, ej utfört pga Wistenius död; EEe
1777	Lindome	x			[H:296 – orgel före 1773]

SCHIÖRLIN, PEHR * 6/6 1736 i Svärta, † 23/2 1815 i Linköping. Flyttade 1747 till Linköping. 1753 lärling hos Jonas Wistenius, senare förste gesäll med självständiga uppdrag. Från 1769 Wistenius' kompanjon. Övertog efter Wistenius död 1777 hans verkstad och privilegium 1778. Senare delvis påverkad av abbé Voglers idéer. 1792 byggde han i Hedvigs kyrka i Norrköping en orgel enligt Voglers simplifikationssystem. Var jämte Olof Schwan i Stockholm sin tids ledande orgelbyggare. Byggde även klavér.

Kända verk och arbeten av P. Schiörlin					
År	Kyrka	Verk	Principalgrund	Stämmor	Förklaringar, insats och bevarande
fet = orgeln bevarad * = fasad med bevarade originalpipor (* = fasadstruktur bevarad men med nyare pipor)		manualer, pedal, bihangspedal x = ej belagt, men rimligt	Huvudprincipal i resp. verk	Antal hela eller halva register i resp. verk, exkl. biregister.	EEe = Erici excerpter H = Hülphers 1773: sida
1776	Lindome			12	Tills. m. Wistenius
1777	Locknevi	I	4'	10	EEe; kontr Wistenius 12 maj 1776
1778	Aringsås (Alvesta)	I bih	4'+8'D	9½	EEe
*1780	*Edsberg	I	4		Edholm 2011
*1780	Kättilstad			11	
*1780	*Åker	I bih	4'+8'D		Eee. Fasaden omarbetad, originalpipor i de yttre turellerna; Lpt. Rep. (EE/AU 1988)
1781	Skällvik				EEe
(*1782)	(*)Rystad	I bih	4'	11 (10½?)	EEe
1782	Älvestad				Rep. (EE/AU 1988)
1783	Göteborg Eng förs (Jonsered)	I bih	4'+8'D	7½	
1783	Slaka	I bih	8'	12	E E e
1783	Vissefjärda *(Torhamn)	I (bih?)	4'	10	EEe. Fasaden bevarad i Torhamns kyrka.
1784	Eksjö				Omyggnad
*1784	*Hakarp	I bih	4'	10½	EEe
*1784	*Ryssby (Krbgs län)	I bih	4'	10	EEe
1784	Vikingstad	II (P) bih	8'+16'D / 4' / -	11+7½+1	
1785	Tryserum	I P	4'+8'D / 8'	8½+5	
*1785	*Söraby	I bih	4'	10	EEe
*1786	*Tävelsås	I bih	4'	7	EEe
[1786]	[Grebo]	I bih	4'+8'D	9½	EEe. Verket magasinerat
*1786	*Svennevad		4' / 8'	14	Edholm 2011
1786	Ö Harg	I bih	4'	9½	EEe. Manualklav, piphållarbräde mag.
1787	Getinge			8	
*1787	*Misterhult	II bih	8' / 4'	10½+7½	EEe (I:1785). Klaviaturer m.m. magasinerade
1785	Misterhult (II)	I P	8' / 8'	11+8	Projekt. EEe (1785)
1788	Ekeby (Ög)	I P	4'+8'D / 8'	9½+7	EEe
1788	Västervik S:ta Gertrud				Rep. och omdisp. (EE/AU 1988)
1788	Ö Ryd				Rep. (EE/AU 1988)
1789	Ö Ed	I bih		11½ ?	
[1789]	[Lönsås]	I bih	4'	8½	Eee. Verket magasinerat
1789	Vinberg	I bih	4'	8	EEe
1789	Tjällmo				Rep. (EE/AU 1988)
*1790	*Askersund If			22½	
(*1791)	(*Rävinge)	I bih	[4']	7	
1791	Björkvik	I bih	4'+8'D	8½ ?	
*1792	*Näshulta			11½	
1792	Norrköping, Hedvig			44 register	Enligt Voglers system
*1793	*N Vi	I bih	8'	9	EEe

1793	Tvååker	I bih	4'+8'D	11½	EEe
[1793]	[Tuna (Sm)]	I bih	4'+8'D	9½	Ee. Verket magasinert
1793	Häradshammar	I bih	4'+8'D	10½	EEe
1794	Ö Skrukeby	I bih	4'+8'D	10½	
*1794	*V Ny	II bih	8' / 4'	19½	Spelbord m.m. mag.
*1794	*Vadsbro	I	4'	7	Spelbord mag.
*1794	*Sund	II (P) bih	8' / 4'+8'D	9+7	EEe
1794	Asker	I P	4'+8'D / 8'	10+7	EEe
(*)1795	(*)Bettna	I bih	4'+8'D	10	Lpt. Orgeln rekonstruerad 1988
*1795	*Lekaryd	I bih	4'+8'D	9½	
1795	Nässjö	I bih	4'+8'D	9½	
*1797	*Gillberga (Sö)	I bih	4'+8'D	8	EEe
1797	Hackvad	I	4'+8'D	8	EEe
1797	Kvillinge	I bih	4'	11½	Projekt, ej utfört. EEe.
1798	Svenarum	I bih	4'+8'D	10½	Rest. planerad 2015
1798	Ramsberg	III bih	4' / 8' / -	8+6+5	Projekt, Vogler, ej utfört. EEe.
1798	Ulrika				Flyttning av Cahmanpositiv, ursprungligen i Kisa
1799	Herrberga	I bih	4'+8'D	9	
(*)1800	(*)Motala	II (P) bih	8'+16'D / 4' / -	8½+7+4	EEe
*1800	*Vallda	I bih	4'+8'D	11½	EEe
(*)1801	(*)Linköping S:t Lars	II (P) bih	8'+16'D / 4' / -	11+9½+4	
1801	Västerlösa	I (P) bih	8'+16'D	12½	EEe
[1802]	[Vena]	II P	4' / 4' / 8'	8+6½+7	EEe (1800)
1802	Ljungby (Klmr län)?			21	Enl. 1829 års kyrko-inv. och Schiörlins fasadritning 1802.
1802	Vikingstad				Omdisponering (EE/AU 1988)
*1803	*Kil (Nä)	I bih	4'+16'D	9	
1804	Ödeshög	II P	8' / 4' / -	8+7+1	EEe
[1805]	[Tjärstad]	II (P) bih	8' / 4' / -	9+7½+4	EEe
1805	Åtvid				
1806	Ekebyborna	I bih	4'+16'D	8½	
1806	Gammalkil	II P	8'+16'D / 4'+8'D / 16'	10½+9+7	
*1807	*Borg	II (P) bih	8'/4'	9+8+4	EEe. Pedalen står på manuallådan
1807	Harplinge	II P	4'+8'D / 4' / 8'	9½+7+6	EEe
*1808	Ringarum	II (P) bih	8'+16'D / 4'+8'D	8½+7½+1	EEe
1808	Steninge	I bih	4'+8'D	9½	EEe: "Pehr Schiörlin?"
1810	Hycklinge (Statens Hist. museum]	I bih	4'+8'D	10	
1810	Algutsboda	I bih	4'+8'D	12½	EEe
1811	Kråkshult	I P	4'+8'D / 8'	8½+7	
1812	Torsås	I bih	4'+8'D	10½	EEe
1813	Vislanda	I bih	4'+8'D	10½	
*1814	*Blackstad	I bih	4'	10½	Klaviatur m.m. mag.
1815	Rapestad	II P	8'+16'D / 4'+8'D / 8'	9½+7½+7	Fullb. av J. F. Schiörlin

SCHIÖRLIN, JONAS FREDRIC * i januari (?) 1785 i Linköping, † 30/5 1821 i Häradshammar. Son och medarbetare till Pehr Schiörlin. Examinerad och privilegierad 1819. Övertog vid faderns död hans verkstad i Linköping, fullbordade av fadern påbörjade arbeten samt byggde ett fåtal mindre verk. Tog sitt liv under arbetet med orgeln i Häradshammar.

Kända verk och arbeten av J. F. Schiörlin					
År	Kyrka	Verk	Principalgrund	Stämmor	Källor och kommentarer
1815	Rapestad	II P	$8'+16'D / 4'+8'D / 8'$	$9\frac{1}{2}+7\frac{1}{2}+7$	Påbörjad av fadern Pehr Schiörlin. EEe
1818	Örebro S:t Nicolai	II P	$16' / 4' / 8'$	14+11+10	Dito. EEe
1820	V Stenby	I bih	$4'+8'D$	10½	EEe. Organisbänk; koralbok 1780
1820	Tjällmo				Rep. gm Carl Rylander (EE/AU 1988)
1821	Häradshammar	I bih	$4'$	10	Fullb. av gesällen Carl Rylander. EEe
1821	Värna	I bih	$4'+8'D$	5	

STRÖMBLAD, LARS * 1743 i Ödeshög, † 1807 i Halland.

Vistades ett par år i Pommern som musikanter vid Östgöta livregemente, sannolikt vid 1760-talets början 1766 åter i Sverige; organist i Ödeshög, 1785 i Falköping. Första kända arbetet färdigt 1771. 1772 underkänd i examen. 1773 examinerad och privilegierad. 1779–1784 verkstad på Nyby, Väversunda, därefter i Falköping. Från 1800 verksam i Halland. Hans orgelfasader har ofta en originell, barockmässig prägel.

Kända verk och arbeten av L. Strömblad					
År fet = orgeln bevarad * = fasad med bevarade originalpipor (*) = fasadstruktur bevarad men med nyare pipor	Kyrka	Verk manualer, pedal, bihangspedal * = ej belagt, men rimligt	Principalgrund Huvudprincipal i resp. verk	Stämmor Antal hela eller halva register i resp. verk, exkl. biregister.	Förklaringar, insats och bevarande EEe = Erici excerpter H = Hülphers 1773: sida
1771 (*)1774	Gränna (*)Hov				
*1775	*N Fågelås				Tills m org Åström, Lekeryd
1775	N Sandsjö				
*1776	Mjölby (*Heda)				
1777	Ö Ryd (Ög)	lbih	8'	11	EEe
1777	Skeda	lbih	4'	9	EEe
1778	Kärna				
*1778	*Hjorted	lbih	8'	11	EEe
1778	Värö	lbih	4'	10	
*1778	*Dalum				
*1779	*St Åby	lbih	8'	12½	EEe
1779	Kälvesten				
1781	Sya				
*1781	*Veta				
*1783	*Viby (Ög)	IP (?)	8'/8'	8+8	EEe
[1784]	[Väversunda]				Magasinerad, delvis
*1784	*Rogslösa	I	4'		
1786 →	Södra Sverige, utanför Linköpings stift: *1786 Vänersborg (fasadstämman?), 1786 Larv, 1787 Falköping (*Tässberg; fasadstämman?), 1787 Ramsberg (projekt, ej utfört), 1788 Dalum, 1788 Alseda, 1792 Alingsås, 1793 Daretorp, 1795 Byarum, 1797 Malmbäck, *1797 Visingsö (fasadstämman?), 1798 S Ljunga, *1799 Traheryd (fasadstämman?; I; 4'; 9½), 1800 Sällstorp, 1801 Halmstad, 1801 Femsjö, (*)1802 Göteborg Karl Johan (Härryda), 1802 Årstad, 1802 Veinge, 1802 Söndrum (ev; tillskr sonen Lorentz), 1803 Stafsinga, 1803 Vapnö (ev; tillskr sonen Lorentz), 1804 Fjärås, 1804 Slättåkra, *1805 Kvibille, 1806 Enslöv, 1807 Vessige (ev; tillskr sonen Lorentz), 1808 Valinge (ev; tillskr sonen Lorentz).				

Referenser till verkförteckningar bl.a.

Einar Ericis orgelarkiv, ATA, Stockholm.

Erici, Einar & Axel Unnerbäck: *Orgelinventarium – Bevarade klassiska kyrkorglar i Sverige*. Helsingborg 1988.

Hülphers, Abraham Abrahamsson: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Swerige*. Westerås 1773. (Faksimil, Stockholm 1969.)

Lewenhaupt, Carl-Gustaf: *Riksantikvarieämbetets orgelinventering, Småland, 1972, och Södermankand 1974–75*. ATA.

1774 Hov

1776 Heda

1778 Hjorted

1779 St Åby

1781 Veta

1783 Viby

1784 Rogslösa – enligt kostnadsförslag av Lars Strömblad skulle strukturen, fasaden göras efter ritning från kungliga hovintendentsämbetet (EEe). Jämför orgelfasaden till Strömblad-orgeln i Kärna kyrka 1778, ritning nedan.

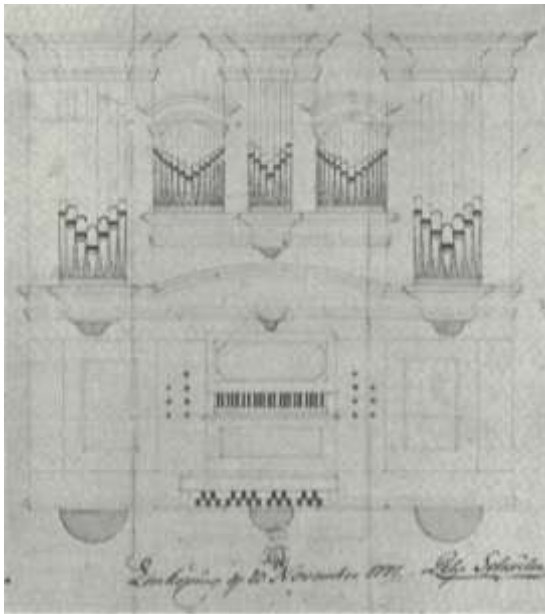
Arkitektur

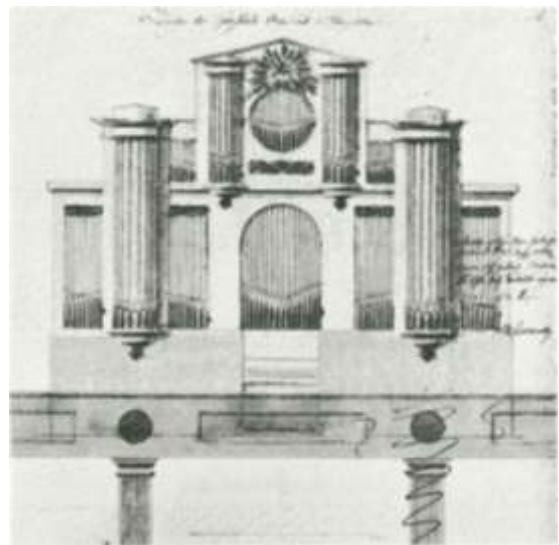
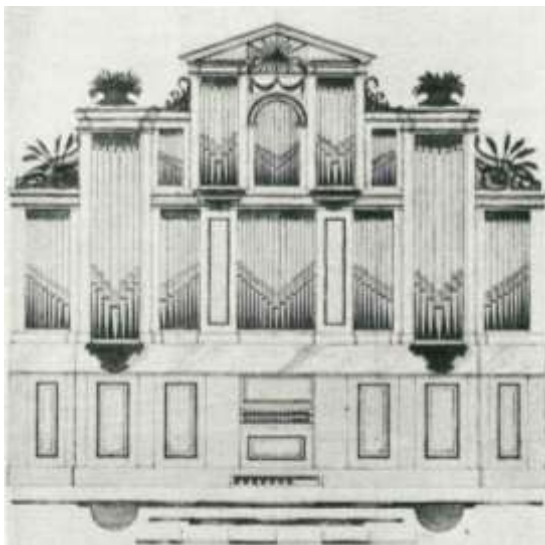
Finkenstein (PL): orgelhus och fasader, varav den vänstra är tom kuliss med träattrapper istället för pipor i fasaden, från verk byggt av Jonas Wistenius läromästare Johan Josua Mosengel, Königsberg 1718 (se Janca & Renkewitz 2008 s 184ff). Foto: Niclas Fredriksson 2004.

Vreta kloster 1747 och Skällvik 1762 samt Åtvidaberg 1751 (bild ovan).

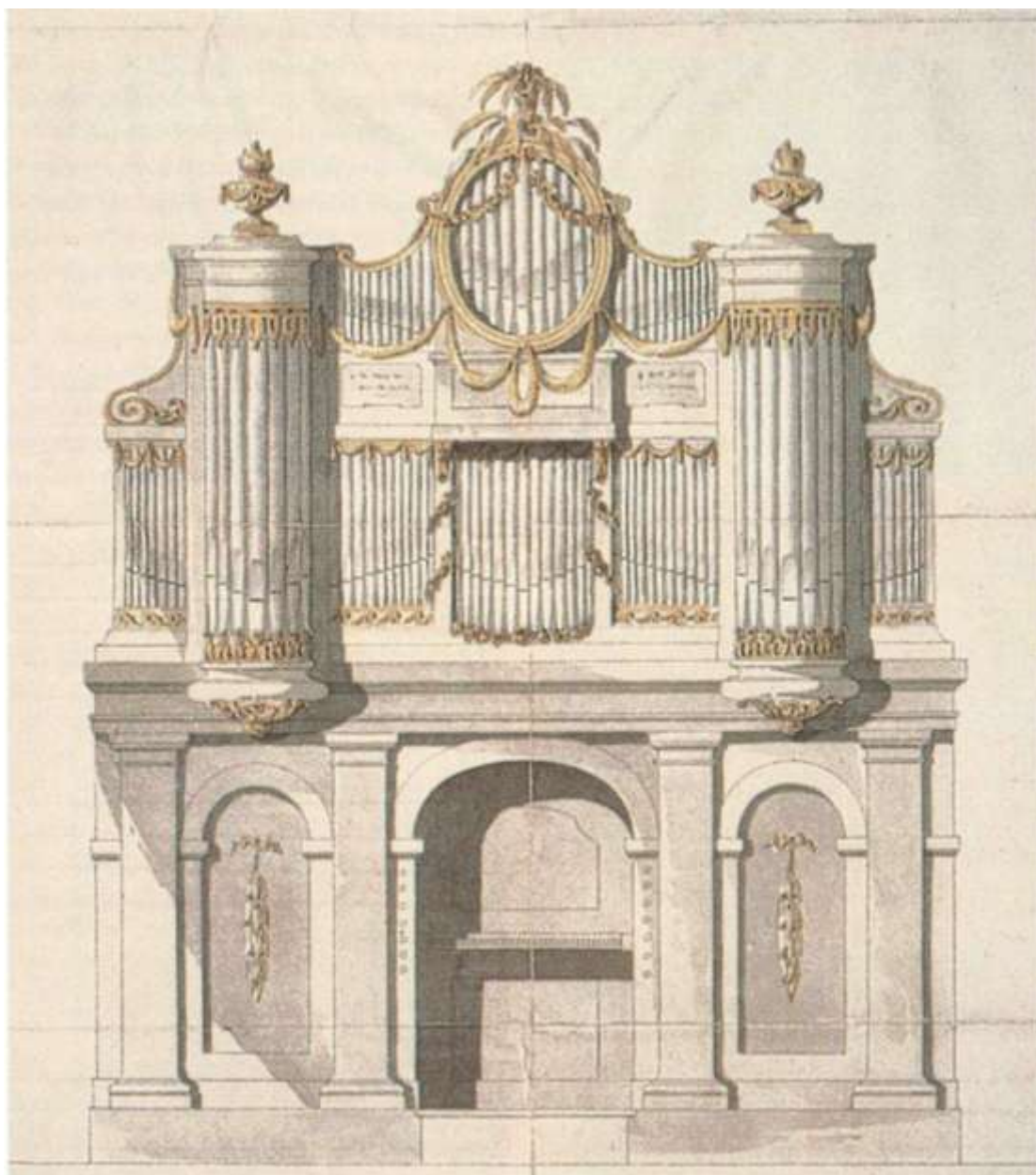

Aringsås (nu Alvesta), ritning av Pehr Schiörlin 1777 respektive av Överintendentsämbetet 1778. Orgeln bevarad. Schiörlin-fasaden är av samma typ som Wistenius byggt tidigare, som i Västervik S:ta Gertrud 1744 och Vårdsberg 1761 (bild ovan) samt Odensvi 1776.

Tjärstad, ritning av Pehr Schiörlin 1802 respektive av Överintendentsämbetet 1803.

De fyra ritningarna på denna sida finns i Kungliga Byggnadsstyrelsens arkiv; här (beskurna) efter Wester 1936 fig. 135 resp. 136 och 137 resp. 138.

Ritning till orgelfasad av Olof Tempelman för orgel av Lars Strömblad till Kärna kyrka. Efter *Tempelman – Arkitekten Olof Tempelman 1745–1816* av Lena Berg Villner (Västervik 1997 s. 196). Jämför den bevarade fasaden från 1784 års orgel av Strömblad i Rogslösa kyrka, se foto ovan.

Mensurering

(Artikel kommer till uppdaterad version våren 2015.)

Tonhöjd, lufttemperatur och ljudhastighet

Ljudets hastighet och därmed tonhöjden är bl.a. abhängig luftens temperatur. Till vilken grad framgår av vidstående tabell (Ellerhorst 1936 s. 327).

En temperaturförändring på 1 °C påverkar ljudhastigheten med ungefär 0,6 meter per sekund, tonhöjden ca 3 Cent och frekvensen ca 0,77 Hz (Sundberg 1989 s. 24f).

Liksvävig skala, $a^1 = 440,0$ Hz (Sundberg 1986 s. 147; jfr Sundberg 1989 s. 100-104):

c^1	261,6
cs^1	277,2
d^1	293,3
ds^1	311,1
e^1	329,6
f^1	349,2
fs^1	370,0
g^1	392,0
gs^1	413,3
a^1	440,0
b^1	466,2
h^1	493,9
c^2	523,3

I	II	III	IV	V
Temp. in Celsius-graden	Fortpflanzungsgeschwindigkeit des Schalles in der Luft in 1 Sekunde in m	Schwingungszahlen des a^1	Theoretische Längen einer offenen Pfeife, die ein a^1 von 435 Doppelschwingungen erfordert	Theoretische Längen einer gedeckten Pfeife, die ein a^1 von 435 Doppelschwingungen erfordert
0	332,0 m	423,51	0,382 m	0,191 m
1	332,6	424,28	0,382	0,191
2	333,2	425,04	0,383	0,191
3	333,8	425,81	0,384	0,192
4	334,4	426,57	0,384	0,192
5	335,0	427,34	0,385	0,192
6	335,6	428,10	0,386	0,193
7	336,2	428,87	0,386	0,193
8	336,8	429,63	0,387	0,193
9	337,4	430,40	0,388	0,194
10	338,0	431,16	0,389	0,194
11	338,6	431,93	0,389	0,194
12	339,2	432,69	0,390	0,195
13	339,8	433,46	0,390	0,195
14	340,4	434,23	0,391	0,195
15	341,0	435,00	0,392	0,196
16	341,6	435,76	0,393	0,196
17	342,2	436,58	0,394	0,197
18	342,8	437,29	0,394	0,197
19	343,4	438,06	0,395	0,197
20	344,0	438,82	0,395	0,197
21	344,6	439,59	0,396	0,198
22	345,2	440,35	0,397	0,198
23	345,8	441,12	0,397	0,198
24	346,4	441,88	0,398	0,199
25	347,0	442,65	0,399	0,199
26	347,6	443,41	0,400	0,200
27	348,2	444,18	0,400	0,200
28	348,8	444,95	0,400	0,200
29	349,4	445,71	0,401	0,200
30	350,0	446,48	0,402	0,201

Ein praktischer Nutzen für den Blasinstrumentenbau ergibt sich aus dieser Tabelle auf Grund folgender Überlegung: Da die Lufttemperatur in der Pfeife während des Blasens bald zirka 25° bis 30° beträgt, wird die Intonation der Pfeife zu hoch, d. h. das a^1 macht nicht mehr 435, sondern 443 bis 446 Doppelschwingungen. Will man sich auch bei 25° bis 30° C. ein Normal- a^1 von 435 Schwingungen erhalten, so muß man als theoretische Länge der Pfeife 399 bis 402 mm (siehe Spalte IV)

Schiörlin-temperering

I boken *För begynnare i tonkonsten* (Linköping 1802 och 1819) beskrev dåvarande domkyrkoorganisten Johan Adolf Micklin "Den Temperatur, Orgelbyggaren Herr P. Schörlin nyttjar till Orgelverk" (båda utg. s. 44ff):

Den Temperatur, Orgelbyggaren Herr P. Schörlin nyttjar till Orgelverk är följande:

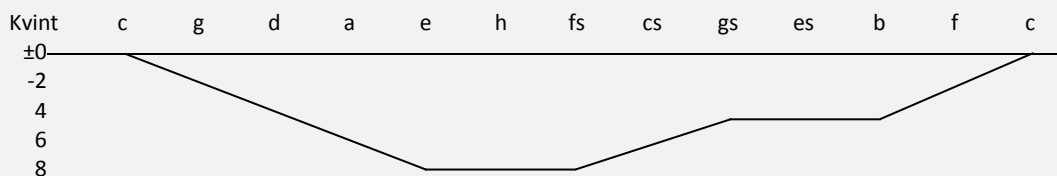
Till	c	stämme	g	, som 2,	under sväfvande Quint.
	g	-	d	-	dito.
	d	-	a	-	dito.
	a	-	e	-	dito.
	e	-	h	-	1.
	h	-	fs	-	dito.
	fis	-	cis	-	o: det är, som full Quint.
	cis	-	gis	-	dito.
	gis	-	dis	-	1 under sväfvande Quint.
	dis	-	b	-	dito.
	b	-	f	-	o: full Quint.

Sedan underliggande Oktaven till det sista f blifvit stämd, bör den, om temperaturen är riktig, tillika vara en full underliggande quint till det mellanliggande c, som blir det ettstrukna, emedan här börjas från det ostrukna c.

Denna så kallade Schiörlin-temperering är identisk med en som teoretikern och organisten Johan Georg Neidhardt, som från 1720 var hovkapellmästare i Königsberg rekommenderade i början av 1700-talet. År 1724 förordade han den för instrument i en by ("ein Dorf") och några år senare, 1732 för en liten stad ("kleine Stadt").

Tempereringen är en s.k. sluten som dels gör det möjligt att spela i alla tonarter samtidigt som den medför att tonarterna får en viss individuell timbre, klangfärg.

Schiörlin-tempereringen, avvikelse i Cent från liksvävig temperering, "vanlig pianostämning" (0-linjen).

Schiörlin-temperaturen är identisk med Neidhardt 1724:II "Dorf" och 1732:I/VIII "kleine Stadt" (jfr Norrback 2002 s. 37 och 92).

Varifrån Schiörlin fått impulserna till denna praktik är i möjligt att spåra såväl bakåt i tiden som läromässigt och geografiskt via hans läromästare och betydande orgelbyggartiditioner ute på kontinenten i Europa. Från omkring 1770 finns följande tre noteringar i skrivelser, som av handstil och innehåll att döma antagligen är gjorda av Johan Miklin och som innehåller många värdefulla ledtrådar:

Schölin förstå Orgbyggeriet af grund; kan draga up Mensur efter tusende delige Måttstücken, göra ritz och desseiner, brukar Neidhardts goda Temperatur, arbetar upricktigt etc.¹⁴

Orgelbyggaren Jonas Wistenius är i Wist sⁿ född år 1700. Reste ut til Týskland såsom snickares gesäll 1726. Lärde Orgelbyggare konsten hos Mosengel och deß Måg Caspari uti Königsberg [...] Kom hem til Swerge 1738. Fick Kongl. Privilegier 1741. Byggt 96 Orgwärk [...]¹⁵

Wistenius war aldrig hos Caman, utan i Norrköping lärde han snickare-profession, h^{ken} han en tid sedan [...] idkade i Danzig därifrån kom han til Mosengel i Königsberg; där han gründel. fick lära Orgbygger-Konsten, så mycket mer, som han mäst brukades til at göra ritningar och uträkningar i architecturen och draga up mensurer efter 1000 delige grad-stücken m.m. Reste omkring med sine Patroner och satte up werk i Bömen, Preussen, i

¹⁴ VSB, HM, Cb:2, "P. m.", osign. och odat., ca okt-nov 1771 p. 302f.

¹⁵ VSB, HM, Cb:2, "P. m.", osign. och odat. ca okt-nov 1771 p. 302f.

många Klåster i Polen, med flere ställen; hwarföre han sedan ävenså mycket lärdommar både hos Kurebinski i Belgrad i Ungern /: med h^{ken} han byggde werk i Kaÿs. hüf^d staden Wien :/ och hos den wäl studerade och wise Kloos i Riga, som han förstod sa han helt wäl, wara en träl i arbetet och hade force däruti.¹⁶

De tre noteringarna är mättade med information och ledtrådar att följa upp. Förutom att de berör temperering av orglar handlar det även om hur det förhöll sig med flera andra tekniskt grundläggande procedurer inom orgelbyggeriet, och det uppenbarligen både i Linköping och i orgelbyggerier av rang i till exempel i Königsberg.

Tidpunkten för Wistenius' utlandsvistelse gör det möjligt att han har arbetat hos Mosengel redan i början av 1730-talet då en ny orgel till Königsberg Schlosskirche projekterades med särskild hänsyn till koralspel, församlingssång och ensemblespel. I det av Mosengel upprättade kontraktet sägs uttryckligen att orgeln skulle stämmas i vanlig korton med en temperering som kapellmästaren Neidhardt anger i sin tryckta publikation.¹⁷ Med hänsyn till att det rörde sig om en slottskyrka kan man anta det var Neidhardt 1724:IV för ett "Hof", det vill säga liksvävig temperering, som Wistenius' läromästare förordade.

Några belägg för hur Wistenius tempererade sina orglar är ännu inte kända. Att hans orglar ändå var tämligen väl tempererade kan man nog utgå från, dels med tanke på att han studerat för Mosengel och dels för att liksvävig temperering förordades i Sverige redan tidigt under 1700-talet. En del musiker och orgelbyggare förordade väl tempererade oliksväviga alternativ.

I av handlingen *Disputatio altera de proportione harmonica* i Uppsala (1716) hänvisade Eric Burman, professor i matematik vid universitetet och domkyrkoorganist i Uppsala uttryckligen bland annat till "Johanne Georgio Neidhardi (Jena 1706)", det vill säga rimligen Neidhardts *Beste und Leichteste Temperatur* avses.¹⁸

Ombedd av dåvarande biskopen i Linköping, Eric Benzelius gav orgelbyggare Johan Niclas Cahman sin syn på saken. Med anledning av en skrivelse i vilken Christofer Polhem förordade liksvävig temperering, avfärdade Cahman denna temperering. I sitt svar daterat den 15 april 1732 sammanfattade Cahman sin syn på saken så här:

[...] alla 12 intervalla inom Octaven, kunna så tempereras och jämkas, att alla qvinter ganska lijtet swäfwä, då alla tertierne blifwa någorlunda hulpne, så att med temel^t nöje kan spelas utur alla toner, så wähl utij ciss, fiss och giss dur, som utij C d och f dūr [...].¹⁹

Cahman förordar här en nära nog liksvävig men likväl oliksvävig temperering. Yttrandet gav Cahman i samband med att han byggde den orgel i Linköpings domkyrka från vilken ännu fasaden med orgelns tre mest betydelsefulla stämmor bevarade, fasadprincipalerna till de två manualverken och till pedalverket 1733. Dryg sjuttio år senar var även Mecklin var också klar över sin uppfattning:

Denna Lika sväfvande Temperatur, vetenskapligen betraktad, är bristfällig, men ett godt Gehör förvandlar den lätt i en Olika sväfvande, som är den rätta för både Klaver och Orgelverk [...].²⁰

Uppenbarligen hade avfärdade både orgelbyggaren och domkyrkoorganisten liksvävig temperering samtidigt som de förordade någon form av väl tempererat oliksvävig alternativ.

När det så gäller Wistenius' tempererade sina orglar och Schiörlin under tidigare år innan Mecklin beskrev hur Schiörlin tempererade omkring sekelskiftet 1800 praxis finns några noteringar som klargör bilden något.

¹⁶ VSB, HM, Cb:2, "Not", osign. och odat. ca okt-nov 1771 p. 335; jfr Hülphers 1773 s. 188f och Helenius-Öberg 1999 s. 152.

¹⁷ Janca & Renkewitz 2008 s. 266, kontrakt av J. J. Mosengel 1730-04-05.

¹⁸ Burman 1715 s. 39. Burman hänvisar även till Jacobum Billium, *De proportione harmonica*, Paris 1658 (Burman 1727 s. 165).

¹⁹ LSL, Codex N12, J. N. Cahman till "Högtyrdige H^t Biskoppen", Stockholm 1732-04-15.

²⁰ Mecklin 1802 s. 45.

Redan när Wistenius-orgeln Västervik S:ta Gertrud stod klar 1744 noterade organisten i Linköpings domkyrka Balthsar Knölcke den att hade en "wäl inrättad temperatur", samma karaktärisering han även gjorde av tempereringen av båda orglar Wistenius byggde 1747 i Vreta klostrets kyrka och i sin barndomskyrka i Vist.²¹ I kontraktet från den 12 maj 1776 med Wistenius om ny orgel till Locknevi kyrka nämns dock inget om hur orgeln skulle stämmas.

Däremot fann man den 25 augusti 1777 vid besiktningen, sedan Schiörlin efter Wistenius död fullbordat orgeln att tempereringen var "med olika Swäfningar indeld" och därmed "den behagligaste, som hit intill är känd; hwarföre ock Harmonien uti accorderna gör alt både möjligt och önskat nöje" (EEe).

Vid avsyningen 27 år senare av den nya Schiörlin-orgeln i Norra Vi kyrka den 10 mars 1794 noterade domkyrkoorganisten J. Mikilin att "Temperaturen är af den olika sväfvande, väl afmätt [...]" (EEe).

Att Schiörlin tempererade sina orglar väl står alltså tämligen klart, till och med enligt väl preciserade alternativ av publicerade av Neidhardt. Skriftliga belegg för vilken temperering Wistenius verkligen kan ha eftersträvat saknas. Teoretiskt sett kan han i sin läromästare Mosengels efterföljd ha eftersträvat och liksom Polhem favoriserat liksvävig temperering.

Hur som helst ligger det i luften att den typ av temperering Cahman förordade i samband med att orgeln i domkyrkan byggdes och som Schiörlin använde var favoriserad inom orgelbyggeriet i Linköping under 1700-talet och början av 1800-talet – på ungefär samma sätt som det i hög grad ännu gör inom Linköpings stift.

²¹ Cit. EEe, besiktningsprotokoll av B. Knölcke 1747-11-17 resp. 1747-5-25 och 1744-12-08.

Litteratur

- EeE, Einar Ericis excerptsamling, ATA, Stockholm.
 (<http://www.visualarkiv.se/xtf/view?docId=SE/ATA/ENSK/31-1.ead.xml&chunk.id=dsc-s&query=linder>)
- Ellerhorst, Winfred: *Handbuch der Orgelkunde. Die mathematischen und akustischen, technischen und künstlerischen Grundlagen sowie die Geschichte und Pflege der modernen Orgel*. Einsiedeln 1936.
- Erici, Einar & Axel Unnerbäck: *Orgelinventarium – Bevarade klassiska kyrkorglar i Sverige*. Helsingborg 1988.
- Fredriksson, Niclas: "Ein teilweise revidiertes und komplettiertes Bild von Georg Joseph Vogler und seine Bedeutung für den Orgelbau in Schweden am Ende des 18. Jahrhunderts", *Georg Joseph Vogler – Umbrüche im Orgelbau – Band II*. Bericht über die Tagung der Internationalen Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation (IAOD) in Stockholm (Mai/Juni 2003), Uwe Pape (red.). Berlin 2007 s. 203-254.
- *Pehr Schiörlinorgeln från 1783 i Slaka kyrka. Antikvarisk-teknisk dokumentation*. ATA, RAÄ dnr 413-0261-2003.
- Hülphers, Abraham Abrahamsson: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Swerige*. Westerås 1773. (Faksimil, Stockholm 1969.)
- Janca, Jan & Werner Renkewitz: *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944. Band II, 1*. Berlin 2008.
- LSL, Linköpings stiftsbibliotek: Codex N12, LXXIV:3. B. 73.c
- Micklin, Johan Adolf: *För begynnare i tonkonsten*. Första upplagan och andra upplagan, Linköping 1802 och 1819.
- Norrback, Johan: *A Passable and Good Temperament – A New Methodology for Studying Tuning and Temperament in Organ Music*. Göteborg 2002.
- RAÄ-FoU: *Svensk orgelforskning med inriktning mot kulturmiljövårdens behov*. FoU-rapport från Riksantikvarieämbetet, del II Niclas Fredriksson (planerad utgivning 2015).
- Sundberg, Johan: *Musikens ljudlära. Hur tonen alstras och uppfattas*. Stockholm 1989.
- *Röstlära – Fakta om rösten i tal och sång*. Stockholm 1986.
- Wester, Bertil: *Gotisk resning i svenska orglar*. Stockholm 1936.